

**САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.27.06.2017. Fil.02.03 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ТЎРАЕВА БАҲОР БАҲРИДДИНОВНА

**ТАРИХИЙ РОМАНЛАРДА БАДИИЙ ЗАМОН МУАММОСИ
(О.Ёқубов ва П.Қодиров романлари мисолида)**

10.00.02 –Ўзбек адабиёти

**филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
АВТОРЕФЕРАТИ**

ТОШКЕНТ – 2018

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по
филологическим наукам**

**Content of dissertation abstract of doctor of philosophy (PhD) on
philological sciences**

Тўраева Баҳор Баҳриддиновна

Тарихий романларда бадиий замон муаммоси (О.Ёқубов ва
П.Қодиров романлари мисолида)..... 3

Turaeva Bahor Bahriddinovna

Problems of literary time in the historical novels (based on the novels of
A.Yakubov and P.Kadirov)..... 23

Тураева Баҳор Баҳриддиновна

Проблемы художественного времени в исторических романах (на
примере романов А.Якубова и П.Кадырова)..... 41

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ
List of published works 45

**САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.27.06.2017. Fil.02.03 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ТЎРАЕВА БАҲОР БАҲРИДДИНОВНА

**ТАРИХИЙ РОМАНЛАРДА БАДИИЙ ЗАМОН МУАММОСИ
(О.Ёқубов ва П.Қодиров романлари мисолида)**

10.00.02 –Ўзбек адабиёти

**филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
АВТОРЕФЕРАТИ**

ТОШКЕНТ – 2018

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2018.1.PhD/Fil457 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Бухоро давлат университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифасида samdu.uz ва «ZiyoNet» Ахборот таълим порталида www.ziyounet.uz манзилларига жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:	Шодиев Нарзулла Тўраевич филология фанлари доктори, профессор
Расмий оппонентлар:	Каримов Наим Фотиҳович филология фанлари доктори, академик Йўлдошев Бойназар Йўлдошевич филология фанлари доктори, профессор
Етакчи ташкилот:	Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети

Диссертация ҳимояси Самарқанд давлат университети ҳузуридаги DSc.27.06.2017.Fil.02.03 рақамли Илмий кенгашнинг 2018 йил «___» _____ соат ____ даги мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 140104, Самарқанд шаҳри, Университет хиёбони, 15-уй. Тел.: (8366) 239-11-40, 139-18-92; факс: (8366) 239-11-40; e-mail: rector@samdu.uz).

Диссертация билан Самарқанд давлат университетининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (___ рақами билан рўйхатга олинган). Манзил: 140104, Самарқанд шаҳри, Университет хиёбони, 15-уй. Тел.: (8366) 239-11-40, 139-18-92; факс (8366) 239-11-40.

Диссертация автореферати 2018 йил «___» _____ куни тарқатилди.
(2018 йил «___» _____ даги ___ рақамли реестр баённомаси).

М.Қ.Муҳиддинов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш раиси, ф.ф.д., профессор

А.Б.Пардаев

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш илмий котиби, ф.ф.д.

Ж.Х.Ҳамроев

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, ф.ф.д.

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон адабиётшунослигида бадий замон асар воқеа-ходисаларининг кетма-кетлиги ва жадаллигини ифодаловчи композиция унсури, образларни тавсифловчи ҳамда муаллифнинг дунё тузилиши ҳақидаги тасаввури, дунёқараши, оламни қай даражада идрок қилишини акс эттирувчи адабий-эстетик категория сифатида талқин қилинмоқда. Дарҳақиқат, асар структураси, сюжет ва композициясини уюштирувчи, эпик матн майдонини шакллантирувчи, бадий воқеликнинг тугал яхлитликда қабул қилинишини таъминловчи бадий замоннинг ижодий теран ўзлаштирилиши асарнинг эстетик табиатини тушунишда ўзига хос ёндашувни тақозо этади. Зеро, бадий замон асарнинг барча унсурларини қамраб олар экан воқеалар силсиласи, қаҳрамонларнинг кайфият-кечинмаларини бадий замон тасвирисиз кўрсатиб бўлмайди.

Жаҳон илмий-назарий тафаккурининг кейинги юз йиллик тараққиётида бадий замон борлиқни акс эттиришнинг поэтик воситаларидан бири ҳамда ёзувчининг ижодий нияти ва асарнинг ғоявий концепциясидан келиб чиқиб, сюжетни юзага чиқаришда, композицион қурилишида, реал ҳаётини воқелик манзарасини инъикос этишда асос бўлган адабий ҳодиса сифатида баҳоланган. Бадий замон асарнинг тасвир объекти ва субъекти сифатида муаллиф яратган адабий олам манзарасини яхлит идрок қилиш имкониятини таъминлайди. Шунинг учун ҳам тарихий романларда бадий эпиклашган тарихий далиллар, воқеалар, буюк шахслар ҳаёти – мураккаб умр йўллари узок ёхуд яқин ўтмиш хронологиясида мозийнинг муҳим парчасини бадий замон асосида ифодалаш, муайян давр ижодкорлари ёки алоҳида ёзувчи ижоди мисолида индивидуаллик ва қиёсий-типологик умумлашмада таҳлил қилиш ҳозирги ўзбек адабиётшунослигининг долзарб вазифаларидан биридир.

Мустақиллик йилларида ўзбек адабиётшунослигида азалдан мавжуд илмий анъаналар билан бир қаторда дунё адабиётшунослигидаги янгича услуб ва ёндашувларни ижодий ўзлаштириш ва тадқиқотларда қўллаш тенденцияси шаклланди. Бинобарин, бадий адабиётда дунёни образли бадий қайта гавдалантиришнинг Ғарбда тараққий топган тамойилларини шарқона адабий анъаналар билан уйғунлаштириш кузатилмоқда. «Ўзбекистон илм-фан, интеллектуал салоҳият соҳасида, замонавий кадрлар, юксак технологиялар борасида дунё миқёсида рақобатбардош бўлиши шарт»лиги¹ фанимиз олдида тадқиқотларни жаҳон андозалари даражасига кўтариш мажбуриятини қўяди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 28 июлдаги «Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш ва соҳани ривожлантиришни янги босқичга кўтариш тўғрисида»ги ПҚ-3160-сон, 2017 йил 17 февралдаги «Фанлар академияси фаолияти, илмий-тадқиқот

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 22 декабрдаги Олий мажлисга мурожаатномаси. – Халқ сўзи, 2017 йил 23 декабрь. – №258 (6952).

ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2789-сон, 2017 йил 13 сентябрдаги ПҚ-3271-сонли «Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида»ги Қарорлари ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига боғлиқлиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг: «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» устувор йўналиши доирасида бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Жаҳон адабиётшунослигида бадий замоннинг илмий-назарий муаммолари Европа (Н.Мeyerhof, А. James, W. Heffernan, А. Rodriguez, М. Vukanović and, L. Grmuša, N. Bemong, P. Borghart, J. Culler, М. Atkins)², рус (М. Бахтин, Д. Лихачев, Н. Гей, Н. Шутая, А. Николаев, З. Тураева, Б. Мейлах, Е. Мелетинский, В. Хализев)³ ва ўзбек (Н. Шодиев, Ҳ. Болтабоев, Б. Каримов, Э. Абуталиева, А. Тўйчиев, Д. Қуроноф, Ғ. Муродов, А. Носиров, А. Тўйчиев, У. Жўрақулов, С. Мирзаева, К. Қодиров, М. Умарова, У. Қаршибаева, Ў. Назаров)⁴ олимларининг тадқиқотларида ёритилган.

² Meyerhof Н. Time in Literature. University of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1960; James А., Heffernan W. Space and time in literature and the visual arts. Soundings: An Interdisciplinary Journal, Vol. 70, № 1/2, 1987; Rodrigues А. and etc. Studies on Time: Time in Literature. Institute of Advanced Studies of the University of São Paulo, Berkley, Los Angeles: Un-ty of California Press, 1991; М. Vukanović and, L. Grmuša. Space and Time in Language and Literature. Cambridge Scholars Publishing, 2009; Bemong N., Borghart P. and etc. Bakhtin's theory of the literary chronotope: reflections, applications, perspectives. – Belgium: Gent, Academia Press, 2010; Culler J. Literary theory. – New York: Oxford University Press Inc, 2011; Atkins М. Time and Space Reconsidered the Literary Landscape of Murakami Haruki. PhD Thesis. SOAS, University of London, 2012.

³ Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975, яна: Проблемы поэтики Достоевского. Работе 1960-х–1970-х гг. – М.: «Наука», 2002; яна: Вопросы литературы и эстетики. – М.: «Худож. лит.», 1975; яна: Эстетика словесного творчества. – М.: «Сов. писател.», 1986. яна: Эпос и роман. //Вопр. лит. 1970. – №1; Гей Н.К. Искусство слово. – М.: «Наука», 1967; Лихачёв Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – М.: «Худож. лит.», 1979; яна: История поэтики русской литературы. Смех как мировоззрение и другие работе. Спб: «Наука», 1994; Мейлах Б.С. Проблемы ритма, пространства и времени в комплексном изучении творчества //Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. –Л.: «Наука», 1974; Мелетинский Е.М. Введение в историческую поэтику эпоса и романа. – М.: «Наука», 1986. Тураева З. Категории времени. Время грамматическое и время художественное (на материале английского языка). – М.: «Высшая школа», 1979; Хализев В.Е. Время и пространство. Теория литературы. – М.: «Высшая школа», 1999; Шутая Н. Типология художественного времени пространства в русском романе XVIII–XIX вв: Дисс. ... док-ра. филол. наук. – М., 2007.

⁴ Шодиев Н. Горизонты эпоса. – Ташкент: Изд-во лит. и искусства, 1986; яна: Художественно-эстетическое богатство эпической прозы литератур Средней Азии и Казахстана: Дисс. ... д-ра. филол. наук. – М., 1985; Абуталиева Э. Пространство и время в русскоязычной прозе Сренией Азии: Дисс. ... канд. филол. наук. – Тошкент, 1993; Ганиев И. Фитрат драмалари поэтикаси: Филол. фан. ... д-ри. дисс. – Тошкент, 1998; Карим Б. Абдулла Қодирий: танқид, таҳлил ва талқин. – Тошкент: Фан, 2006; Тўйчиев А. Ўзбек романларида макон ва замон. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2009; Носиров А. Тарихий ҳақиқат ва унинг бадий талқини («Юлдузли тунлар» романи мисолида): Филол. фан. ном. ... дисс. – Тошкент, 1999; Умарова М. Тарихий драмада бадий замон: Шекспир ва Фитрат. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2013; Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 2015; яна: Алишер Навоий «Хамса»сида хронотоп поэтикаси: Филол. фан. д-ри. ... дисс. – Тошкент, 2017; Қаршибаева У. Француз романтизм прозасининг поэтик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. ... дисс. – Тошкент, 2016; Назаров Ў. Романда бадий хронотопнинг ўзига хослиги. – Тошкент: Турон замин зиё, 2014.

Жумладан, Ҳ.Меергофнинг «Адабиётда замон» китобида Марсел Пруст, Джемс Джонс, Томас Манн ва Томас Вулфларнинг асарларида замоннинг фалсафий муаммолари қандай қўйилганлиги ва ижодий-индивидуал ечими умумлаштирилган бўлса, М. Vukanović and, L. Grmuša тадқиқотларида романда хронотоп, эпик макон ва эпик замон муносабатларининг ички ўзига хос боғлиқликлари назарий-таҳлилий ўрганилган. Д.Лихачев қадим рус адабиётида бадиий замон поэтикаси, эпик замоннинг субъектив аспектларини, М.Бахтин бадиий ўзлаштирилган замон ва маконнинг эстетик ўзаро алоқадорлигини, яъни бадиий асарда замон белгиларининг маконда намоён бўлиши, макондаги нарса-предметлар замонда идрок этилишини илмий-назарий тадқиқ этишган.

Ўзбек адабиётшунослигида профессор Н.Шодиев Ўрта Осиё ва Қозоғистон йирик эпик носирчилигида мавжуд дилогия, трилогия, тетралогия ҳамда эпопеялар бадиий замонлари поэтикасидаги индивидуал хусусиятларини қиёсий-типологик мундарижада илк бор тадқиқ қилиб, минтақа йирик носирчилигида эпик замон шакллари, типлари, категориялари ва усулларидан иборат ижодий-эстетик диалектикасини яхлит тизимда илмий умумлаштирган. Э.Абуталиева Т.Пўлатов прозасида метафорик сюжет, Т.Зулфиқоров асарларида сюжетда хронотопнинг вертикаль моделлари, мифопоэтик тимсоллар ва хронотоп масаласини тадқиқ этган. А.Тўйчиев тарихий ва замонавий романлар сюжетининг «маконий-замоний манзаралар»ини, тарихий ҳақиқат ва бадиий тўқима образлар воситасида оламнинг бадиий моделини яратиш принципларини тадқиқ этган. Б.Карим хронотопга таҳлилий-талқиний ёндашган ҳолда «чексиз замон қаршида бир неча сонияга ўхшаган инсон умрининг сувратини абадийлаштирган» «Ўткан кунлар» романини азон ва намоз (шом ва хуфтон) оралиғи ривояти ичига жойлаштирган. А.Носиров «Юлдузли тунлар»да тарихий шароит ҳамда бадиий замон тасвирининг роман композициясидаги ўрнини, М.Умарова замон концепциясининг адабий асар структурасидаги аҳамияти ва бадиий имкониятларини Шекспир ва Фитратнинг замон концепцияси акс этган «Ричард III» ва «Абулфайзхон» тарихий драмалари асосида тадқиқ қилган. У.Қаршибаева Шатобриан прозасида замон ва макон тавсифини, Ў.Назаров эса О.Мухтор романларида хронотоп шакллари, бадиий-функционал аҳамияти, бадиий замон ва бадиий маконнинг ўзаро уйғунлигини ўрганган. У.Жўрақулов тарихий ва назарий поэтика синтези асосида «Хамса» хронотопи муаммосини тадқиқ қилиб, жанр, композиция, сюжет ва образ универсаллигига доир назарий хулосалар чиқарган. Шунингдек, О.Ёқубов ва П.Қодировнинг тарихий романлари поэтикасига доир бир қанча илмий тадқиқотлар олиб борилган⁵. Лекин уларда бадиий

⁵Эргашев А. Ривоят ва унинг бадиий асар сюжет-композицион тузилишидаги поэтик ўрни (Асқад Мухторнинг «Чинор» ва Одил Ёқубовнинг «Кўхна дунё» романлари асосида): Филол. фан. ном. ...автореф. –Самарқанд, 1983; Қурбонов Т. Одил Ёқубовнинг портрет яратиш маҳорати: Филол. фан. ном. ...автореф. – Тошкент, 1997; Носиров А. Тарихий ҳақиқат ва унинг бадиий талқини («Юлдузли тунлар» романи мисолида): Филол. фан. ном. ...дисс. – Тошкент, 1999; Рахимов З. Одил Ёқубовнинг «Кўхна дунё» романи поэтикаси: Филол. фан. ном. ...дисс. – Фарғона, 2000; Исаева Ш. Ўзбек тарихий романларида характер руҳиятини тасвирлаш усуллари: Филол. фан. ном. ...дисс. – Тошкент, 2001.

замоннинг назарий-методологик асос-моҳияти, классик шакллари, типлари, категориялари ҳамда усулларидан иборат мураккаб тизими тарихий романлар мисолида махсус ўрганилмаган.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Бухоро давлат университети илмий-тадқиқот режасининг ўзбек адабиёти кафедрасида олиб борилган Ф-1-06 рақамли «Истиқлол даври ўзбек адабиётида Ғарбу Шарқ адабий анъаналари синтези» (2012-2016 йй.) мавзусидаги фундаментал давлат гранти лойиҳаси асосида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади бадиий замоннинг классик шакллари, типлари, категориялари ҳамда усулларидан иборат тизимини О.Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» ва «Кўҳна дунё», П.Қодировнинг «Юлдузли тунлар» ҳамда «Авлодлар довони» тарихий романлари мисолида илмий-таҳлилий, қиёсий-типологик ва назарий умумлаштиришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

бадиий замон муаммосини назарий-методологик жиҳатдан ўрганиш, унинг шакллари, типлари, категориялари ва усулларидан иборат яхлит тизимини комплекс тадқиқ этиш; бадиий замон типлари ва шакллари таҳлилдаги асарлар эпик замонлари поэтикасидаги адабий-эстетик ўрнини белгилаш;

бадиий ўтган замон – тарихий романлар эпик замонининг бош шакли, бадиий ҳозирги замон эса бадиий замон иллюзиясининг таянч нуқтаси эканлигини, тарихий замон поэтикасида «ядро» саналишини ижодий-индивидуал ва қиёсий-типологик кесмаларда илмий умумлаштириш; ретроспекциянинг ўтган, ҳозирги ҳамда келаси замонлар билан алоқасини кўрсатиш имконини берувчи адабий-бадиий усуллари типологик жиҳатдан илмий-таснифий асослаш;

тарихий романлар бадиий замониға хос категорияларни хронос усули параллеллигида тадқиқ қилиш, асар ғоявий концепциясидан келиб чиқувчи категория ва усулнинг эпик замон поэтикасидаги ўзига хос адабий-эстетик хусусиятлари юзасидан ижодий-индивидуал қиёсда назарий-типологик умумлашмалар чиқариш;

тарихий роман архитектуроникаси, сюжет ҳудуди, қахрамон ва персонажлар тизими, романнинг бадиий-фалсафий концепцияси, бадиий матн поэтикасининг бадиий замон билан алоқадорлиги ҳамда бадиий-функционал хусусиятларини кўрсатиш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» ҳамда «Кўҳна дунё», Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» ва «Авлодлар довони» тарихий романлари тадқиқ этилди.

Тадқиқотнинг предмети тарихий романларда бадиий замон муаммосини ижодий индивидуалликда ва қиёсий типологияда илмий-назарий ёритишдан иборат.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда қиёсий-тарихий, қиёсий-типологик, биографик, психологик, структурал таҳлил усуллари қўлланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

бадий замоннинг адабий-эстетик категория сифатидаги назарий-концептуал мақоми, унинг ижодий классик шакллари, типлари, категориялари ва усулларидан иборат яхлит тизим эканлиги далиллар асосида илмий исботланган;

тарихий романлар мисолида тарихий замон ҳақиқатини бадий замон ҳақиқатига айлантириш, тарихий реал замонни бадий замон мақомида адабий-эстетик кашф этишнинг ижодий-эстетик тамойиллари очиб берилган;

эпик замоннинг бадий ўтган замон, бадий ҳозирги замон, бадий келаси замон шакллари ижодий-эстетик диалектикасидаги бадий ўтган замоннинг устун шакл эканлиги, тарихий романларнинг тарихий ва психологик хронослари, ечим замонидан иборат эпик замон категориялари аниқланган;

тарихий романлар бадий замонларининг муаллифлар ижодий нияти ва асарлар ғоявий-эстетик концепцияларидан келиб чиқувчи индивидуал ўзига хос шакллари, типлари, категориялари ва усуллари мундарижасига асосланган яхлит хронос «атлас»и ижодий-индивидуаллик ҳамда қиёсий-типологик умумлашмалар синтези орқали далилланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

тарихий романлар эпик замонини ўрганиш бўйича ўзбек адабиётшунослиги учун методологик асос аниқланган;

тарихий роман поэтикаси, бадий замон назарияси ва яхлит тизими, ёзувчининг ижодий-индивидуал услуби ҳамда эпик маҳорати хусусиятларини таҳлил этиш имкониятлари кенгайтирилган;

бадий замон тадқиқи асосида О.Ёқубов ва П.Қодиров тарихий асарларида фалсафанинг замон категориясини бадий замон фалсафасига, тарихий замон ҳақиқатини роман замони ҳақиқатига айлантириш маҳорати ёритилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги объектга ёндашув ва қўлланилган усулларнинг тадқиқот мақсадига мослиги, назарий маълумотларнинг илмий манбаларга асосланганлиги, танлаб олинган бадий манбаларнинг тадқиқот предметиға мувофиқлиги, назарий фикр ва хулосалар қиёсий-типологик, социологик, психологик таҳлил методлари воситасида чиқарилгани, назарий қарашлар ва хулосаларнинг амалиётға татбиқ этилганлиги, натижаларнинг ваколатли тузилмалар томонидан тасдиқланганлиги билан аниқланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти чиқарилган хулосалар ўзбек адабиётшунослигида долзарб бўлган тарихий роман поэтикаси, бадий замон назарияси юзасидан мавжуд маълумотларни кенгайтиради, илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш амалиётида кенг фойдаланиш имконини беради. Шунингдек, тадқиқот натижасида олинган илмий-назарий хулосалар таълим ва тарбия жараёнини янада такомиллаштиришға хизмат қилади.

Диссертациянинг амалий аҳамияти ундаги хулосалардан «Ўзбек адабиёти», «Қиёсий адабиётшунослик», «Адабиёт назарияси», «Адабий

алоқалар», «Адабий-бадий таҳлил методлари» фанларини ва махсус курсларни ўқитишда ҳамда ўқув қўлланмалари, дарслик, мажмуа, луғатлар яратишда фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. О.Ёқубов ва П.Қодиров тарихий романларида бадий замон муаммосини тадқиқ этиш ҳамда унинг илмий-назарий асосларини ишлаб чиқиш асосида:

тарихий романларда бадий замон ёзувчи услубининг ўзига хос хусусиятларини белгилаши, бадий замоннинг турли шакллари, типлари, категориялари ҳамда тасвирий усулларига доир хулосалардан Ф-1-06 рақамли «Истиқлол даври ўзбек адабиётида Шарқу Фарб адабий анъаналари синтези» мавзуидаги фундаментал тадқиқот лойиҳасининг «Истиқлол даври ўзбек адабиётида жаҳон илғор тадқиқ методларининг замонавий ўзбек адабиётшунослигига татбиқи (психоанализ, герменевтика, структурализм, семиотика)» қисмида фойдаланилган (Фан ва технологиялар агентлигининг 2017 йил 30 октябрдаги ФТА-02-11/973-сон маълумотномаси). Шу асосда Шарқ ва Фарб адабиёти типологияси, тарихий роман поэтикаси, бадий замон шакллари, типлари, категориялари ва усулларига оид назарий хулосалар чиқарилган;

П.Қодировнинг «Юлдузли тунлар» ва «Авлодлар довони» тарихий романларида адабий воқелик тасвирини реал тарихий ҳодисаларга «пайванд»лашда муаллифнинг бадий маҳоратини ёритишга доир илмий-назарий қарашлардан 2017 йил «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти томонидан нашр этилган «Бобур энциклопедияси»да фойдаланилган (Бобур номидаги халқаро жамоат фондининг 2018 йил 3 апрелдаги 31-сон маълумотномаси). Энциклопедиянинг «Ўзбек адабиётида Бобур сиймоси» мақоласида илмий натижаларнинг қўлланилиши ўзбек адабиётининг янги қирраларини баҳолаш ва тарихий замон ҳақиқатини бадий замон ҳақиқатига айлантириш каби ижодий-эстетик қонуниятларни очиш имконини беради;

тарихий романларда бадий замон эпик сюжет яхлитлигини ҳамда композицион уйғунлигини таъминлаши, ўтмиш ва келажакнинг ҳозир билан алоқасини белгилашига оид илмий-назарий хулосалардан Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси «Маданият ва маърифат телеканали»нинг «Тадқиқот», «Бир асар таҳлили», «Китоб ва китобхон» телекўрсатувларида, шунингдек, жумладан, Хоразм вилоят телерадиокомпаниясининг «Адабий муҳит», «Мунаввар кун» ва «Хоразмнома» кўрсатувларида фойдаланилган (Хоразм вилояти телерадиокомпаниясининг 2017 йил 8 ноябрдаги 01/7-347-сон, «Маданият ва маърифат телеканали»нинг 2017 йил 21 декабрдаги 02-15/890-сон маълумотномаси). Илмий натижаларнинг қўлланилиши О.Ёқубов ва П.Қодиров тарихий романлари эпик замонларини ижодий индивидуаллик ҳамда қиёсий-типологик мундарижаларда илмий-назарий умумлаштиришдек таҳлилий-тадқиқий заруратга асосланган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 9 та, жумладан, 3 та халқаро ва 6 та республика илмий-амалий конференцияларида апробациядан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация мавзуси бўйича жами 23 та илмий иш нашр этилган, шулардан, 1 та рисола (ҳаммуаллифликда), 1 та рисола хорижда, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 9 та мақола, жумладан, 7 таси республика ва 2 таси хорижий журналларда эълон қилинган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация таркиби кириш, уч боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловадан ташкил топган бўлиб, умумий ҳажми 148 саҳифадан иборат.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида тадқиқот мавзусининг долзарблиги ва зарурати асосланган, унинг Ўзбекистон Республикаси фан ва технологияларнинг устувор йўналишларга мослиги кўрсатилган, муаммонинг ўрганилганлик даражаси ёритилган, ишнинг мақсад ва вазифалари, тадқиқот объекти ва предмети аниқланган, тадқиқот усуллари, диссертациянинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган, олинган натижаларнинг ишончлилиги, илмий ва амалий аҳамияти асослаб берилган, тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий этилганлиги, апробацияси, нашр этилган ишлар, диссертациянинг тузилиши ва ҳажми бўйича маълумотлар берилган.

Диссертациянинг «**Бадий замон – адабий-эстетик категория сифатида**», деб номланган уч фаслли биринчи бобининг «Бадий замон тушунчаси ва назарий-методологик асос-моҳияти» дастлабки фаслида бадий замон назарияси методологик асос-манбаларининг шаклланиши ва ривожини К. Леви-Стросс (мифологик замон моҳияти), Р. Барт, М. Хайдеггер⁶, М.М. Бахтин, Д.С. Лихачев, Н.К. Гей, Ю.М. Лотман сингари хорижий олимлар томонидан тадқиқ этилган. Ушбу назарийчилар бадий замонни алоҳида илмий-эстетик муаммо сифатида ўрганишлари баробарида эътиборларини кўпроқ бадий замоннинг бадий макон узвийлиги диалектикасига қаратишган. «Адабиётда бадий ўзлаштирилган замон ва макон муносабатларининг ўзаро муҳим алоқасини хронотоп (замонмакон), – деб таърифлайди М.М. Бахтин. – ... Хронотоп – адабиётнинг шакл-мазмун категорияси»⁷.

Бадий адабиёт динамик санъат гуруҳига мансуб. Шунга қарамай, адабий-поэтик образ асар матни изчиллиги ўлароқ, замон-маконда расман муфассаллашиб, ўз мазмуни билан дунёнинг замон-макон «моделли»ни рамзий акс эттиради. Бадий асарни образлар ритмининг замон-маконда амалга оширадиган қайди, дейилиши сабаби ана шунда. «Образ, албатта, шундай маънода берилганки, унинг исталган ҳар қандай мазмуни ким биландир боғланган, қаердадир ва қачонлардир содир бўлганлигини

⁶ Қаранг: Абуталиева Э.И. Пространство и время в русскоязычной прозе Средней Азии (на материале творчества Тимура Пулатова и Тимура Зульф리카рова). Дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1993. – С. 6-7.

⁷ Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Худож. лит., 1975. – С. 234-235.

чамалайди. Бу ёзувчи учун зарур бўлган уч бошланғич миқдор – бадий оламнинг уч ўлчовидир... Мазкур ўзгармас сон-миқдорларсиз образ ўзини намоён қила олмайди»⁸.

Чексиз оламнинг яхлит маконида (бу қотиб қолган ва тугалланган фон эмас, балки унда рўй бераётган воқеаларга биноан шаклланадиган жараёндир) «ҳамма нарсада, табиатдан тортиб, инсоний ахлоқ ва ғояларгача (ҳатто, мавҳумий тушунчаларгача) замонни кўриш, замонни ўқиш қобилияти,... замон оқими аломатларини ўқиш қобилияти»⁹ ҳар қандай йирик сўз санъаткори поэтикасининг теран хусусиятлари ҳисобланади. Академик Д.С. Лихачев таърифича, бадий замон «бу замон муаммосига назар эмас, балки замоннинг ўзи, бадий асарда у қандай намоён бўлиши ва тасвирланишидир. У «адабий асар бадий тўқимаси ҳодисаси»¹⁰ сифатида адабиётнинг ўзига хос хусусиятлари, унинг образлар тизими, бутун поэтик таркиби билан бевосита боғлиқ.

Бадий замон тор маънода воқеа ва ҳодисаларнинг замон билан боғлиқ кетма-кетлиги, тўплами ва жадаллигини ифодаловчи композиция унсурларидан бири, асардаги бадий образларни тавсифловчи ва муаллифнинг дунё тузилиши ҳақидаги тасаввури, дунёқараши, оламини қай даражада идрок қилишини акс эттирувчи бадий асардаги ҳикоя қилиш суръатидир. Кенг маънода бадий замон – биринчидан, адабий асардаги воқеликнинг давомийлигидир. Бу замон оралиғи «у ёки бу даврда исталган доирадаги инсонларнинг ҳаёт тарзини ифодалаб берувчи» аниқ бир ижтимоий-тарихий ҳодисаларнинг юз бериш замонидир¹¹. Иккинчидан, бадий замон – қахрамонлар ҳаётининг реал, маиший, биографик замони, унинг давомийлиги ва кўлами. Учинчидан, ҳикоя қилиш, яъни юз бераётган воқеалар ҳақида сўзлаб бериш замонидир. Бадий замоннинг дастлабки икки унсури сюжет замони, учинчиси эса ҳикоя қилиш аппарати билан боғлиқ замон ҳисобланади. Бошқача айтганда, адабий асарда бадий замон – бу тасвирланган/ҳикоя қилинган замон («Erzählte Zeit») ва тасвирлаш/ҳикоя қилиш замонидир («Zeitdes Erzählens»)¹². А.А. Потебня ва А.Б. Есин бу кўринишларни «реал (сюжет)» ва «бадий замон» сифатида тавсифлайди¹³.

Ҳозирги замон адабиётшунослигида бадий замоннинг даврий, чизикли ва ҳалқали каби уч концепцияси шаклланган. Ҳар уч концепция фалсафа, теология (илоҳиёт) ва адабиётшунослик билан чамбарчас боғлиқ.

⁸ Гей Н.К. Искусство слово. – М.: Наука, 1967. – С.239.

⁹ Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Худож. лит., 1967. – С. 204-205.

¹⁰ Лихачёв Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – М.: «Худож. лит.», 1979. – С.200.

¹¹ Эсалнек А. Хронотоп в эпическом произведении // Основы литературоведения. Анализ художественного произведения: Практикум. – М.: Флинта: «Наука», 2003. – С. 110-119.

¹² Художественное время, пространство, событие / Тамарченко Н.Д., Тюпа В.И., Бройтман С.Н. Теория литературы. В двух томах. Том 1. Теория художественного дискурса. Теоретическая поэтика: Учебное пособие. – М.: «Высш. школа», 2004. – С. 179-186.

¹³ Озерная М. Категория художественного времени в литературе. <http://www.chronos.msu.m/TERMS>; Есин А. Б. Время и пространство / Введение в литературоведение. Литературное произведение: основные понятия и термины: Учеб.пособие / Л. В. Чернец, В.Е. Хализев, С.Н. Бройтман и др. – М.: Высш.школа, Изд. Центр «Академия», 1999. – С. 47-62.

Сўз санъатида бадий замон адабий матннинг тури ва жанри, муаллиф дунёкараши, муаллиф услуби ҳамда асарда тасвирланган замоннинг китобхон томонидан образли таҳлили (интерпретацияси) асосида ифодаланади¹⁴. Бадий олами замон-макон жиҳатдан ташкил этиш – моделлаштиришнинг турли шакллари уларнинг шартлилик характериға боғлиқ. Зеро, санъатнинг барча турларида тасвирнинг шартлилиги воқеликни бадий ўзлаштиришнинг асоси ҳисобланади. Бу бадий замонга (бадий маконга ҳам) дахлдор: адабий қаҳрамоннинг бутун бир ҳаёти тасвири атиги бир кун доираси билан чекланиши, баъзан бир кун асрга татиши мумкин ва ҳ.к. Ҳар қандай эстетик фаолият каби бадий замон тасвирининг шартлилиги муаллиф ижодий ниятига асосланади. Замоннинг қабул қилиниши эса мутлақо субъективдир: замон оний лаҳзада шиддатли, узлуксиз кечиши, «зич тифизлашиши, чўзилиши, тўхташи ва ортга қайтиши мумкин... Ана шу асосда бадий шартлилик, деб аталмиш бадий шакл билан реал шакл ўртасидаги масофа юзага келади»¹⁵. Бадий замон астрономик вақтга тўғри келмайди. Ундан сюжет ўзгаришлари, бадий матн хусусиятлари, ўтган замоннинг ретроспектив тасвири, воқеалар тасвири ва замонларнинг параллел ифодаланиши каби хусусиятларига кўра фарқланади.

Биринчи бобнинг иккинчи «Бадий замон тизими» фаслида бадий замоннинг *шакллари, типлари, категориялари ва усулларидан* иборат яхлит тизимиға бағишланган. Ҳодисалар ва материя ҳолатининг узлуксиз ўзгариши *шакли* бўлмиш замоннинг нисбатини *феълнинг ўтган замон, ҳозирги замон* ҳамда *келаси замонлардан иборат грамматик категориялари* ўрнатади. Замонларнинг ўзаро диалектик алмашинуви бадий асар поэтикасига хос адабий-эстетик синтез бўлиб, у ёзувчининг ижодий нияти, асарининг ғоявий-адабий концепциясидан келиб чиқувчи бадий заруратдир.

Бадий замон *типлари* сўз санъатининг ҳар хил тур ва жанрларида замоннинг турлича кечишиға¹⁶ асосланади. Зеро, улар бевосита адабий турлар (ва адабий жанрлар ҳам) билан боғлиқ бўлиб, замоннинг *лирик драматик* ва *эпик* типларидан иборат. Бадий замон категориялари сифатида *муаллиф замони, сюжет замони, конфликт замони, композицияда замон, ечим замони, тарихий, драматик, лирик, психологик, биографик хронослар*,¹⁷ *шунингдек, замондан ташқари азал-абад* каби тарихий романлар эпик замонларининг хилма-хил *категориялари* киради. Бадий замоннинг *ретроспекция*¹⁸, *проспекция*¹⁹ ва *ретардация*²⁰ каби воқеаларнинг ўтмишға, келажакка «йўналганлиги ёки уларнинг хронологик узлуксиз изчиллигини

¹⁴ Panasenko N. Interrelations between Literary Time and Space in Prosaic Texts://www.pulib.sk/elpub2

¹⁵ Коган М.С. Пространство и время в искусстве как проблема эстетической науки. // Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. – Л., 1974. – С.31.

¹⁶ *Қаранг*: Огнев А.В. О поэтике современного русского рассказа. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1973. – С. 248.

¹⁷ Хронос (юнонча *chronos*) замон, демақдир.

¹⁸ Ретроспекция (лот. *retro* – тесқари, орқа + *spectare* – қараш) – ўтмишға мурожаат, ўтган воқеалар ва кечинмалар таҳлили.

¹⁹ Проспекция (лот. *pro* – келажакка назар + *spectare* – қараш) – мўлжалланган хатти-харакатлар ва воқеа-ходисалар намоёни.

²⁰ Ретардация (лот. *retardation* – секинлаштириш, тутиб туриш) – сюжет воқеаларини секинлаштириш.

секинлаштириш ёхуд «тўхтатиб» туриш усуллари мавжуд.

«Ўзбек адабиётшунослигида бадиий замоннинг ўрганилиши» фаслида муаммонинг тарихий романлар мисолида тадқиқ этилмаганлиги эътироф этилган. Бадиий замон, қисман бадиий макон ва уларнинг узвийлигига асосланган хронотоп муаммосига бағишланган ишларга муносабат билдирилиб, қуйидаги умумлашма хулоса чиқарилди: бадиий замон, бадиий макон, хронотоп сингари муаммоларнинг назарий-методологик асосманбаларини концептуал бир бутунликда мукамал, мақсадли ўрганиш, методологик яхлит тизимлаштириш, ижодий-эстетик хусусиятларини муштаракликда назарий комплекс тадқиқ этиш зарур.

Тадқиқотнинг иккинчи боби – «**Тарихий романларнинг бадиий замон шакллари**» «Бадиий ўтган замон – тарихий романлар бадиий замонининг асосий шакли» фаслидан бошланади. Унда воқелик тасвирининг ижтимоий ҳарактерини шакллантирганича, замон нуқтаи назаридан у ёхуд бу шаклда ижодий намоён бўлажак тарихий хронос таркибий поэтикасида, ўтган замоннинг *бош замон* эканлиги илмий асосланади. Замонларнинг бир-бирига ўзаро мураккаб қоришуви, бир замон ичида ҳам турли маъно-моҳиятларнинг кесишуви, кўп маъноли замон шакллариининг мураккаб манзарасини юзага келтириши баробарида тарихий романлар замон таркибини семантик шакллантиришда муҳим ижодий-эстетик роль ўйнайди. Бу замон категориясининг бадиий ижод табиати билан бевосита узвий боғлиқлиги аломатидир. Замон шакллариининг адабий матнда узлуксиз алмашинуви тарихий романлар эпик замони поэтикасига хос синтездир. Ҳар хил замон шакллариининг типологик хусусиятини белгиловчи бундай синтез ёзувчининг ижодий нияти, асарининг ғоявий концепциясидан келиб чиқувчи эстетик заруратдир. Бадиий асар замон муносабатларини моделлаштиришда тилнинг образли тизими, асар композицияси ва сюжети каби воситалар иштирок этади. Бадиий замон ва грамматик замон ўртасида муайян иерархия мавжуд. Бадиий замон – юқори даражали категория. У грамматик замонни ўз ифодаси воситаларининг бири сифатида ўзига бўйсундиради.

Таҳлилдаги романлар бадиий ўтган замон шакли *мазмунан* икки мундарижада ижодий эпиклашган: бири – бадиий тўқимаси узоқ ўтган замоннинг камёб нодир ёзма манбалари-ю кўпроқ муаллиф бадиий фантазиясига асосланган эпик ўтган замон шакли («Кўҳна дунё»). Иккинчиси – тарихий воқеалар хронологияси бадиий ўтган замон хронологиясига адабий «сингдирилган» эпик ўтган замоннинг «қоришиқ» шакли («Юлдузли тунлар», «Авлодлар доवони», «Улуғбек хазинаси»). «Кўҳна дунё»нинг яхлит роман замони муаллиф ҳозирги замонига айланган бебаҳо мерос – ибн Синонинг содиқ шогирди Абу Убайд ал-Жузжонийнинг роман V бобида [55-57-б.], XV бобида [140-142-б.], XXII бобида [222-227-б.] ва асар хотимасида [330-332-б.]²¹ келтирилган хотиралари – тарихий ўтган замон шаклидан

²¹ Ёқубов О. Кўҳна дунё. Уч жилдлик. Биринчи жилд. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – 332 б.

ташқари сюжет замони адиб ижодий фантазиясининг тарихий воқеаларга асосланган эпик ўтган замон шаклидаги бадиий тўқима замонларидан иборат.

Тарихий воқеаларнинг реал тарихий замонларини бадиий ўтган замон воситасида романнинг эпик замониға, ўтган замон тарих ҳақиқатини бадиий ўтган замон ҳақиқатига айлантиришдек ижодий индивидуал маҳорат Пиримқул Қодиров бадиий замон поэтикасини ҳам шаклан ва ҳам мазмунан эстетик фавқулудда теранлаштирди. «Юлдузли тунлар», «Авлодлар довони» романлари Бобур ҳамда бобурийзода ўғил ва неvara замонларининг тарихан аниқ паллалари, тожу тахт учун тинимсиз курашлар, ғалаба ҳамда мағлубиятлар, маънавий изланишлар, бунёдкорликлар, орзу-армонлар, умиду нажотлар кунма-кун, ойма-ой, йилма-йил, ҳатто, дақиқалару сонияларда бўлган реал тарихий воқеалар, ҳодисалар, фактлар ипидан-игнасиғача бутун тафсилотлари билан замону маконларида хроникал ёритилади. Темур салтанатини янги асосда Ҳиндистонда қайта тиклаган Бобур, отаси тахтини омон сақлаб қолган Ҳумоюн, салтанат доврўғини оламга ёйган Акбар даҳолари оддий хроника-солнома эмас, балки юз йилдан ортиқ даврни – «тарих фантазияси»ни эпик камровларда бадиий ўтган замон «фантазияси»ға айлантирилган ижодий жасорат бўлди. Ўтган замон ҳақиқатини бадиий ўтган замон ҳақиқати сифатида қабул қилиш учун ёзувчининг ўзи эътироф этган адабий ҳақиқат – ижод психологиясининг сирли оламиға мурожаат қиламиз: *«Асрлар китобини ўқиганингиз сари, – дейди адиб, – тарих томонидан яратилган драмалар, фожеалар, сюжетларни алоҳида ёзувчининг фантазияси билан яратиб бўлмаслиғига ишонч ҳосил қиласиз. Шу сабабли мен Бобур, Ҳумоюн ва Акбарнинг кўрган-кечирганларини тасвирлар эканман, ўз фантазиямдан кўра «тарих фантазияси»ға, яъни чиндан содир бўлган воқеаларға кўпроқ асосландим»*²².

«Тарихий романларда бадиий ҳозирги замон» фасли ҳозирги замонда ўтмиш ва келаси замоннинг ишоралари мавжудлиғи, бироқ «ҳозирги замон – ҳақиқий реаллик, чунки у қандай бўлса, худди шундай»²³ эканлиғи илмий ҳақиқатига асосланган. Бадиий замоннинг ижодий-эстетик фаоллиғи шундаки, бадиий ҳозирги замон билан бадиий ўтган замонни ёки бадиий ҳозирги замонни бадиий келаси замон билан боғлайди. Бадиий ўтган замон ва бадиий келаси замон бадиий ҳозирги замон «бағрида» бўлади. Ёзувчилар ўтмишни шундай тасвирлайдики, воқеалар китобхон назарида гўё айнан ҳозир, айнан шу замонда содир бўлаётгандек туюлади. Китобхоннинг ҳозирги замони муаллифнинг ҳозирги замони йўриғида бевосита ўтган замон воқеалари оламиға кўчади. Ана шу тариқа китобхон бадиий ўтган замонни ўзининг шахсий-индивидуал ҳозирги замониға айлантиради, яъни ўтмишни ҳозир деб қабул қилади.

«Тарихий романларда бадиий келаси замон» фасли тарихий романларнинг бадиий келаси замони қисман ечим замониға, кўпроқ эса муаллиф замони – хотима замониға тўғри келиши тадқиқидан иборат. Ҳар

²² Норматов У. Тарих ҳақиқатига садоқат. Сўзбоши. Қаранг: Қодиров П. Ҳумоюн ва Акбар (Авлодлар довони): Тарихий роман. – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б 10.

²³ Гей Н.К. Искусство слово. – М.: Наука, 1967. – С. 243.

бир роман бадий келаси замонининг ўзига хос эпик индивидуаллиги уларнинг барчаси бадий келаси замон поэтикасига хос муштарак типологияни инкор қилмайди. Мавҳумли бадий келаси замоннинг мураккаб рухий ҳолатдаги психологик тасвирини «Авлодлар довони» романининг «Акбар» қисми ечим замонида кўриш мумкин. *«Тангрим Акбарга уч ўгил насиб этди. Лекин бирортаси валиаҳд мақомида шоҳ отани қониқтирмайди: «Уч ўгил ўстириб, бирортасидан кўнгли тўлмаса...»* [«Авлодлар довони»; 599-б.] Салимнинг ўз ёқтирган муҳити ва ихлосмандлари таъсиридан чиқиб кетолмаслигига ишонган ота *«Оқибати не бўларкин?»* [«Авлодлар довони»; 599-б.], деб ўйлагани ўйлаган. *«Ёки Дакандаги кичик ўгил Дониёл ичишни ташлаб, ақлини йиғиб олармикан? Ўшанда Акбар Дониёлни валиаҳд тайинлаши мумкин. Салим норози бўлса, Дониёлнинг ёнида тадбиркор Абдурахмон хони-хонон бор. Ман Синх уларга ёрдам бериши аниқ. Кўплашиб Салимни тинчитишар»* [«Авлодлар довони»; 599-600-б.]. Акбар замони, моҳиятан аросат, таассуф, таажжуб ҳолатларининг мураккаб замонлари, фавқулодда надоматли карама-қаршилиқлар тўқнашган ўта аламли задаларнинг ҳозирги замондаги кескин драматизми келаси замон мавҳумлиги шафқатсизлигини замон ва маконда янада мавҳумлаштиради: тахт эртага кимнинг қўлида қолади? Роман келаси замоннинг ана шу аччиқ мавҳумлик насибаси замони билан очиқ ечим топади (ечимнинг очиқлиги романнинг хотима замонида келаси замонда берилган хотира – маълумот, хотира – ахборотлардан иборат бадий публицистик замондагина муаллифнинг ҳозирги замони вақтида умумлашма намоён бўлади). Демак, романнинг «Акбар» қисми мавҳумли бадий келаси замонда очиқ ечимда тугайди: *«Ажаб дунё! – деб сўнги ўйидан унинг ўзи (Акбар – Б.Т.) таажжуб қилди: шундай улкан давлатни бошқарган одам тилаб олган ўгилларимни йўлимга сололмасам-а!.. Бу не аччиқ насиба?»* [«Авлодлар довони»; 600-б.]²⁴.

Романларнинг тарихий келаси замонлари таркибан асли турли замонларнинг бир пайтдаги мураккаб диалектикасидан иборат у ёхуд бу бадий замонларнинг бадий янада мураккаброқ тизимларидир. Романлар замонларининг эпик яхлитлиги таркибан бадий замонлар қоришмасидан иборат.

Диссертациянинг **«Тарихий романлар бадий замонининг категориялари ва усули»** учинчи бобининг «Тарихий романлар бадий замонининг хос категориялари» фасли тарихий ва психологик хроносдан иборат икки мундарижада алоҳида-алоҳида тадқиқ этилган. Мозийнинг замонда бадий чекланган бир парчаси романнинг тарихий хроноси саналади. Тарих тарихий шахс тимсолида, яъни тарихий замон қаҳрамон замони ва аксинча, қаҳрамон замони тарихий замон тимсолида, бевосита асарнинг ғоявий-эстетик концепциясидан келиб чиқувчи муаллиф замони ўлароқ, роман тарихий хроносининг таркибан бир бутун яхлит тизимини ташкил этади.

²⁴ Қодиров П. Ҳумоюн ва Акбар (Авлодлар довони). Тарихий роман. – Тошкент: «Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг Бош таҳририяти, 1997. – 608 б.

Тарихий романларда аниқ тарихий замон ҳар хил: таҳлилдаги тарихий романларда аниқ тарихий замон ҳар хил бўлиб, «Улуғбек хазинаси»да 7 ойдан ортиқ – қарийб 230 кунлар чамаси, «Кўҳна дунё»да 20 йил (1012–1032), «Юлдузли тунлар», «Авлодлар довони» дилогиясида 111 йилдан кўпроқ [«Юлдузли тунлар» («Бобур»да 36 йил (1494–1530); «Ҳумоюн ва Акбар»да «Ҳумоюн»да 26 йил (1530–1556); «Акбар»да 49 йил (1556–1605)].

Таҳлилдаги асарлар тарихий хроносининг мундарижавий манба ва шакллари ҳар хил:

а) бадиий тўқима тарихий манбалар: йилнома, хотира, хужжатларга асосланган романлар («Юлдузли тунлар», «Авлодлар довони», «Улуғбек хазинаси» романлари);

б) бадиий тўқимага нисбатан кенгроқ ўрин берилган романлар («Кўҳна дунё» романи);

в) тарихий далилларнинг бадиий тўқима узвийлигидан иборат романлар (аслида барча романларга хос хусусият).

Психологик хронос асарларнинг мазмунан жанрий-психологик йўналиши билан белгиланган. Шу жиҳатдан тарихий романлар психологик хроноси икки мундарижани ташкил этади: бири – психологик хроноснинг боши билан охирини бериш («Улуғбек хазинаси» романи умумпсихологик хронос «манзара»си, хусусан, романнинг иккинчи қисми эпик замони, асосан, шу усулда тасвирини топган). Иккинчиси – руҳий ҳолат хроносини бутун мураккаб жараёнлари-ю оғир кечинмалар замони муфассалигида тасвирлаш. Психологик хроноснинг бадиий жиҳатдан ниҳоятда самарали ана шу иккинчи таҳлилий усули «Улуғбек хазинаси»нинг биринчи қисмида О.Ёқубов эпик замон услубини психологик ниҳоятда чуқурлаштириб, бадиий теранлаштиради. Романда *Улуғбекнинг Жайхунни кечиб, Кеш остонасида турган ўғли Абдуллатифга қарши урушмоқ аҳди* замон жиҳатидан тўрт-беш кунлик қамров бўлса-да, драматик мазмун-моҳияти жиҳатидан шоҳ отанинг бир умрлик ҳаётига тенг эди. Дарҳақиқат, «бу кун субҳидам аълоҳазратлари Мовароуннаҳр сарҳадларига қўшин тортиб кирган шаҳзодага қарши юриши бошлади...» [«Улуғбек хазинаси»; 39-б.]²⁵. Ушбу қарорга келиш замони вақт жиҳатидан қанчалик қисқа ва тифиз бўлса, психологик драматизми жиҳатидан бир умрга татигулик фоже замони эди. Қахрамон психологик хроноси унинг ҳам руҳан ва ҳам жисмонан драматик тифиз замонига айланди. Психологик таҳлилнинг *туш* (башорат) ҳамда *ҳикоят* (*ишора*) воситалари орқали шоҳ отанинг оғир руҳий кечинмалар, изтиробли хатти-ҳаракатлар, драматик кескин ўй-хаёллар гирдобидаги мураккаб фоже замонини психологик теран асослайди.

«Ечим замони» фаслида сюжетнинг тугун вақти, воқеалар ривожини ва кульминация вақтларининг мантикий адабий хотимаси сифатида асар замони барча қатламларининг якуний бир нуқтага жамланган чўққиси ҳисобланган ечим замонининг таҳлилдаги романлар умумэпик замонлари поэтикасида алоҳида рамзий мундарижа касб этиши илмий асослаб берилган. Ечим

²⁵ Ёқубов О. Улуғбек хазинаси. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. – 336 б.

замонлари «ёпик» замон мақомида (ечим замони «очик» ва «ёпик» замонлардан иборат) типологик муштарак тарихий романларнинг замон ечимлари табиий ўлим («Юлдузли тунлар», «Авлодлар довони»), қотиллик («Улуғбек хазинаси» I қисм), тириклайин абадий видо («Кўхна дунё», «Улуғбек хазинаси» II қисм) билан хотималанади. Лекин бу «ёпик» ечим мутлақо шартли: тарихий буюк шахслар каби уларнинг адабий образлари ҳам замонлар қамровларидан ташқари, мозий ва бугунга эмас эртага – абадиятга мансуб ҳодисалар. Улар ҳақидаги асарлар ечим замонларининг «ёпик» эмас, «очик»лиги сабаби шунда. Илмий бу даъво «Юлдузли тунлар», «Авлодлар довони» ечим замонларининг «очик»лиги бевосита авлодлар ворисийлиги ҳақиқати, тахт меросхўрлиги анъанаси (замон кечимининг узлуксизлиги), «Улуғбек хазинаси»да буюк мунажжимнинг Али Қушчига васияти, ўз навбатида Али Қушчининг шогирдларига (шогирдларнинг шогирдларига) васияти чексизлиги ворислигида, яъни Улуғбек васиятининг шогирддан шогирдларга маънавий мерос «очик»лиги абадияти билан ижодий-эстетик исботини топади. Айни шундай илмий даъво «Кўхна дунё» ечим замони фалсафасига, икки буюк устоз-шогирд – Беруний ва ибн Сино – даҳолари очик абадияти ечимига ҳам дахлдор. Тарихий романлар ечим замонларининг аслан «очик»лиги билан боғлиқ ижодий ўхшаш типология шунақа.

«Тарихий романлар бадиий замонининг усули» фасли таркибан, мазмунан ва шаклан мураккаб ҳамда хилма-хил ижодий-эстетик бўлган ретроспекция тадқиқига бағишланган. Усуллар ичидан айнан ретроспекциянинг танланганлиги тарихий романларнинг жанр ва мавзу жиҳатдан ретроспектив асарлар эканлиги билан боғлиқ. Эпик сюжет ҳодисаси, яъни сюжет қурилишининг асосий принципларидан бири мақомида ретроспекция ўтган ва ҳозирги замонларнинг алоқасини кўрсатиш имконини беради²⁶, воқеалар замонини планлаштиришнинг ҳаминча ажралиб турадиган усули, композициявий асослаш воситаси бўлиб, қаҳрамон тарихини, унинг олдинги тарихини кенгайтириш учун имконият яратади, аҳвол-ҳолатини аниқлаштиради²⁷. Таҳлилдаги тарихий романларда ретроспекцияларнинг таркибан *тўрт оддий ва мураккаб шакллари* мавжуд: а) *миниретроспекциялар*; б) *ретроспекция ичра ретроспекциялар*; в) *ретроспекциянинг ички ретроспекциялари ичра ретроспекциялар*; г) *ретроспекция ҳамда проспекция аралаш ретроспекциялар*. Улар шаклан кўплаб ички ретроспекциялар қатламларидан таркиб топган бўлиб, композиция жиҳатдан ўзига хос *ё қолипловчи ёхуд қолипланувчи* воқеаларнинг замонлари вазифасини ўтайди, ҳар бири ўзича у ёхуд бу ғоявий-бадиий мундарижада романлар эпик замонларининг узвий тизимига макон-замон диалектикасида ҳалқаланади. Романлар умумретроспектив мундарижасининг чорак қисмидан ортиғини ташкил этган *ретроспекциялар ичра ретроспекциялар* (бутун асар – роман, бутун бир боблар) эпик яхлит

²⁶ Қаранг: Шодиев Н. Горизонты эпоса. Художественно-эстетическое богатство эпической прозы литературы Средней Азии и Казахстана. – Ташкент: Изд-во лит. и искусства, 1986. – С. 108-113.

²⁷ Ржевская Н.Ф. Изучения проблемы художественного времени в зарубежном литературоведении. – Вестник Моск. ун-та, Серия Х. Филология, 1969. – № 5. – С. 43.

кўринишда ретроспектив роман ва ретроспекциялар ҳамда ички «индивидуал» шамойилда ретроспекциялар ичра ретроспекциялар мақомларида кўпроқ драматик, баъзан фоже, қисман эса психологик, лирик типлардан, айрим ўринларда эса мазкур типларнинг икки ёхуд ундан ортиқ мазмун қоришмасидан, шаклан *ҳикоят, хотира, эсдаликлар, ҳавола, эпиграф* кабилардан иборат. *Ретроспекция – ҳикоят* «Улуғбек хазинаси» романи эпик замони таркибида учрайди. Роман замони драмасида Мирзо Улуғбекнинг драматик, фожеавий ва психологик замонининг шу даражада оғир, таранг кечимлари зичлигидан иборат *икки ҳикоят* Мирзо Улуғбекнинг қирқ йиллик подшолик қисмати – замонига ишора: отасига қарши уруш бошлаган Абдуллатиф Самарқанддан унча узоқ бўлмаган Кешда турибди. Ота аламзада ўй-хаёллар, даҳшатли хавф-хатарда нималар қилиш, қандай қарорга келиш фикри билан банд. Ҳа, ёлғиз ўзининггина эмас, бобомерос тожу тахтнинг ҳам тақдири хавф остида. Қаҳрамон замони унинг нотинч хаёллар гирдобидаги мураккаб ботинига кўчади: подшо замони фавкулудда драматикликда ички-рухий таранг замонга айланади. Ретроспектив – *ҳикоят* қаҳрамоннинг психологик танг замони ечимига башоратли ишора бўлди: «*Аввалги кун кечаси гам-андуҳдан уйқуси қочган Мирзо Улуғбек эски китобларни варақлаб ўтириб, гаройиб бир ҳикоятга кўзи тушди*» [«Улуғбек хазинаси»; 46-б.]. Ҳинд подшоси овга чиқади. Маҳрамлари орасида ёлғиз ўғли ҳам бор. Ов авжи жазавазида подшо ўзига тиржайиб, уни мазах қилаётган тулкиларга қарши «*қанот қоқиб талпинган суюкли бургутини қўйиб юборади. Водариз! Суюкли бургут тулкиларга эмас, подшонинг ўзига ҳамла қилди. Подшо жон аччигида ханжарини суғуриб, бургутга ўқталди. Бургут чап бериб, подшонинг ўнг кўзини ўйиб, чап кўзига чанг солади. «Подшо додлаб ёлғиз кўзи билан қараса, қора бургут эмас, қора либос кийиб, бургут қиёфасига кирган ўз фарзанди...»*» [«Улуғбек хазинаси»; 46-б.].

Ретроспектив башорат ёзувчи томонидан туш ретроспекцияси, яъни башорат замони туш замони билан бадий асосланади (аслида туш ҳам башорат эди): икки кундан бери хаёлидан кўтарилмаётган ушбу ҳикоятни ўйлаб бораётган Мирзо Улуғбек эсига «*бундан чорак аср муқаддам қипчоқ хони Бароқхон унга қарши бош кўтариб чиққанида кўрган ёмон бир туши*» [«Улуғбек хазинаси»; 47-б.] тушди: носуюкли хотини Ўғабегимдан қочиб, Ясси шаҳрида Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси устига чиқиб олганмиш... Хотини эса уни замин у осмонда таъқиб қилиб қувиб юрибди. «*Шу пайт даҳма ўртасидаги Хўжа Аҳмад Яссавий қабри дарз кетиб, ичидан... ундан мутлақо норози бобоси Амир Темурнинг ўқтам овози янграр эмиш: «... Аттанг! Олтин тахтимни сенга ишониб топширганимда не бўлди? Ана, настга қара! Қузгун Бароқхон суворилари шаҳарни (Яссини – Б.Т.) забт этар, бу муқаддас даргоҳни топтар, хор қилар!»*. «*Бобоси қалтироқ босиб, қисик кўзларида ўт чақнаб, шаҳарга имо қилармиш... Мовароуннаҳр ўт ичида қолди*», *дея бақирганича, «қаҳр билан унга томон юрармиш...»* [«Улуғбек хазинаси»; 48-б.]. «*Ҳайратга тушган Мирзо Улуғбек ўша заҳотиёқ лашкар тўплаб, Бароқхонга қарши юриш бошлади. Шу шошқалоқлик сабаб бўлдими, бошқами, ...суронли жангда кўрган туш рўёбга чиқди...»*. «*Ё раббий! Унда у*

туш, бу сафар бу ҳикоят! Ундагидан ҳам даҳшатли ҳикоят!» [«Улуғбек хазинаси»; 49-б.].

Ретроспекция ичидаги бу ретроспекция – туш башорат эди. «Улуғбек хазинаси»нинг бадиий замони тизимидаги туш замони воситасида роман ғоясига адабий сафарбар башорат замони ана шу тариқа ёзувчи томонидан ижодий кашф қилинди.

ХУЛОСА

1. Санъатнинг турларга бўлинишида асос қилиб олинган замон фалсафий ҳамда адабий-эстетик ҳодиса мақомида бадиий воқелик ижодий кашфининг ўзи, унинг амалдаги мавжудлик шакли, образли айтганда, санъат бадиияти, бадиият санъатидир. Сўз санъатида турли хилда мужассамлашган, ҳаракатда бўлган ва ижодий-эстетик ўзлаштирилган замон бадиий замон тизими бўлмиш бадиий моделлаштириш воситаси, поэтик тўқима ҳодисаси, адабий оламнинг ажралмас атрибути, бадиий воқеликнинг содир бўлиши шакли, адабий образнинг муҳим характеристикаси мақомларида яхлит адабий-эстетик категориядир.

2. Бадиий замон адабий асарнинг ғоявий-эстетик концепциясидан келиб чиқувчи таркибан мураккаб ва хилма-хил тизимларнинг ўзаро яхлит системаси бўлиб, бадиий замон шакллари, типлари, категориялари ҳамда усулларида иборат диалектик бир бутун ижодий-эстетик ҳодисадир.

3. О.Ёқубов ва П.Қодировнинг тарихий асарларида фалсафанинг замон категориясини бадиий замон фалсафасига, тарихий замон ҳақиқатини роман замони ҳақиқатига айлантиришнинг реал замонни адабий-эпик замон мақомида кашф этишнинг ижодий-эстетик тамойиллари муаллифларнинг услубий маҳоратлари индивидуаллигида ўрганилди ва илмий-таҳлилий умумлаштирилди.

4. Бадиий асарда бадиий замон тасвир объекти ва субъекти саналади. Бадиий асар ўз замонида юз берувчи ҳаётий жараёнларни, яъни қахрамон ўй-кечинмалари, хоҳиш-истакларини тасвирлайди. Бадиий замон асар структураси, сюжет ва композициясини уюштирувчи, эпик матн майдонини шакллантирувчи бадиий-эстетик воситадир. Ўзида маълум тарихий даврдаги ижтимоий идеалларни ва адиб дунёқарашини, ғоявий-бадиий ниятини ифодалайди.

5. Ёзувчи ижодий-эстетик ниятидан, асарнинг жанрий хусусияти ва ғоявий-бадиий концепциясидан келиб чиққани ҳолда, ўз бадиий замони дунёсини ижодий кашф қилди. Бу ижод олами «ўз бағри»да замоннинг универсал шакллари – ўтган, ҳозирги, келаси замонларни ҳам бадиий қамраб олади.

6. Ўтган замон – тарихий хроноснинг «ирсий» бош замони. Тарихий замоннинг ана шу «туғма» реаллигини бадиий замон реаллигига ижодий айлантириш, наинки, тарихий романлар эпик замонлари иерархиясида, айни пайтда, уларнинг яхлит мураккаб тизимида *бадиий ўтган замон* шаклининг реал тарих билан мувофиқлигини таъминлайди. *Бадиий ҳозирги замон*

тарихий романлар эпик замонлари иллюзиясининг таянч нуқтаси, ядроси саналади: бадий ўтган замон ҳам, бадий келаси замон ҳам бадий ҳозирги замон «бағри»да мавжуд. Бадий замон тизимида *бадий келаси замоннинг* нисбатан мавҳумлиги, қисман реаллиги, аксар рамзий-фалсафий ишора-башоратлиги, энг асосийси – турли замонларнинг мураккаб қоришмаларидан иборат эпик замоннинг вақтдан ташқари тимсолли азал-абад замонлиги таҳлилдаги тарихий романлар бадий замонлари барча шаклларининг эпик келаси замонда мазмунан мавҳумлик, руҳий, қоришиқ замонли, аниқ келажакли ёхуд келажакдан ташқари ва рамзий бадий келаси замонлардан иборат «очиқ» ечим мундарижасида ижодий яхлитлашган.

7. Тарихий романлар эпик замони тизимида тарихий замон – бош категория. У ўз таркибига замоннинг қолган барча категорияларини «сингдириб» юбориши – жанрий хусусият. Таҳлилдаги тарихий романлар аниқ тарихий замонлари нуқтаи назаридан уч хил: а) тарихий далиллару тарихий воқеа-ҳодисалардан чекинилмаган тарихий романлар («Юлдузли тунлар», «Авлодлар довоғи», «Улуғбек хазинаси»); б) бадий тўқима ва умумлашмага нисбатан кенгрок ўрин берилган тарихий роман («Кўҳна дунё»); в) тарихий далилларнинг бадий тўқима узвийлигидан иборат тарихий романлар (таҳлилдаги барча асарлар). Учала хилдаги тарихий романлар учун жанрий хос муштараклик – типология шундаки, уларда тарихий хронос бош категория мақомида хронологик замон билан деярли бир хил бўлади.

8. Моҳияти драматик-фожеий замонлар «ҳосиласи» бўлмиш психологик хроноснинг ижодий-эстетик кашфи сўз санъатида психологизмнинг кучайиши билан боғлиқ. Замон драматик-трагик психологизациялашган роман эпик замонида психологик хронос бош категорияга айланади («Улуғбек хазинаси»).

9. Ечим замони тарихий роман эпик замони барча қатламлари, шакллари, типлари ва категорияларининг якуний бир нуқтага жамланган «чўққиси»дир. Тарихий романларда ечим замони тарихий реал замоннинг ёзувчи томонидан адабий ўзлаштирилган эпик замон билан ижодий ниятга мос уйғунлигидан иборат. Тарихий шахслар ҳақидаги аксар романларнинг ечим замони, одатда, фожеа замони, демак, «ёпик» замон билан эпик хотималанади. Тарихий романлар эпик замонининг типологик муштараклиги кутилмаган парадоксал ижодий мундарижа касб этади: тарихий буюк (Бобур, Ҳумоюн, Акбар) ва даҳо (Беруний, ибн Сино, Улуғбек) шахслар каби уларнинг адабий образлари ҳам замоннинг кеча, бугун, эрта қамровларидан ташқаридаги ҳеч қачон ечим билмас, ҳамма замонларда рамзий узлуксиз очиқ абадиятдир. Шу жиҳатдан «очиқ» ечим замони таҳлилдаги романлар турли ижодий индивидуалликда битта типологик гуруҳга мансуб.

10. Тарихий романларнинг жанр ва мавзу жиҳатдан ретроспектив асарлиги эпик замоннинг ретроспекция, проспекция, ретардация каби синашта усулларидан дастлабки бош усул бўлишини белгилаган. Ўтган ва ҳозирги замон замонларнинг жонли алоқасини кўрсатувчи, образ тарихини кенгайтирувчи, композициявий асослаш воситаси мақомида ижодий кенг

«оммалашган» ретроспекция тарихий роман хроносида икки типда – тарихий шахс ва тарихий замон ҳамда тўқима образлару тўқима воқеаларда миниретроспекциялар, ретроспекция ичра ретроспекциялар, ретроспекциянинг ички ретроспекциялари ичра ретроспекциялар, ретроспекция ҳамда проспекция аралаш ретроспекциялар шаклларида ижодий намоён бўлади.

**SCIENTIFIC COUNCIL DSc.27.06.2017.Fil.02.03 ON AWARD OF
SCIENTIFIC DEGREE OF DOCTOR OF PHILOSOPHY AT
SAMARKAND STATE UNIVERSITY**

BUKHARA STATE UNIVERSITY

BAHOR BAHRIDDINOVNA TURAEVA

**PROBLEMS OF LITERARY TIME IN HISTORICAL NOVELS
(based on A.Yakubov and P.Kadirov's novels)**

10.00.02 – Uzbek literature

ABSTRACT
of dissertation of doctor of philosophy (PhD) on philological sciences

TASHKENT – 2018

The theme of Doctor of Philosophy dissertation (PhD) on philological sciences was registered at the Supreme Attestation Commission at the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under B2018.1.PhD/Fil457.

The dissertation has been written at the Bukhara State University.

The abstract of the dissertation is posted in three (Uzbek, English, Russian (resume)) languages on the website of the Scientific Council samdu.uz and on the website of «ZiyoNet» information-educational portal at www.ziyo.net.uz.

Scientific advisor:	Narzulla Turaevich Shodiev Doctor of Philological sciences, professor
Official opponents:	Naim Fatihovich Karimov Doctor of Philological sciences, academician Boynazar Yuldashevich Yuldashev Doctor of Philological sciences, professor
Leading organization:	Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi

The defense of the dissertation will take place on _____ «____», 2018, at the meeting of the Scientific Council DSc.27.06.2017.Fil.02.03 under Samarkand State University (Address: 140104, Samarkand City, University Boulevard, 15. Phone: (8366) 239-11-40, 239-18-92; Fax: (8366) 239-11-40; e-mail: rector@samdu.uz).

The dissertation has been registered in the Information Resource Centre of the Samarkand State University (registration number _____). Address: 140104, Samarkand City, University Boulevard, 15. (8366) 239-11-40.

The abstract of dissertation has been distributed on _____ «____», 2018.
(Registry record № _____ as of _____ «____», 2018).

M.K.Muhiddinov

Chairman of the Scientific Council on awarding scientific degrees, Doctor of Philological Sciences, Professor

A.B.Pardaev

Scientific Secretary of the Scientific Council on awarding scientific degrees, Doctor of Philological Sciences

J.H.Hamraev

Chairman of the Scientific Seminar at the Scientific Council on awarding scientific degrees, Doctor of Philological Sciences, Professor

INTRODUCTION (abstract of the PhD thesis)

Topicality and necessity of the thesis. Literary time is being concerned as the literary-aesthetic category in the world literary studies, expressing the scope of the universe interpretation, the author's outlook and imagination regarding the world foundation, defining personages, the composition means of expressing the sequence and duration of the events. A creative comprehension of the literary time as a means arranging the work composition, structure, and constructing an epic field of the text demands a special approach to understanding the aesthetic character of the work. Since the literary time includes all the elements of a fictional work, it is impossible to present the plot, composition, conflict, system of characters, feelings and the mood of the characters without the description of the literary time.

In the following development of the scientific-theoretical thought in the world, the literary time is accepted to be one of the poetic means to demonstrate the reality as well as to be a literary process that is basic for the expression of the reality in the compositional construction and illustration of the plot relying on the writer's intention and the ideological conception of the literary work. The literary time enables to cognate the literary world picture created by the author in terms of the descriptive subject and object of the work. Therefore, one of the topical tasks of the modern Uzbek literary studies is to describe a historical evidence, event, the life of outstanding people, the chronology of the near past based on the literary time; on the example of the creative works of a certain period, creators or an individual writer are analyzed in separate or comparative-typological aspect.

The tendency of developing new methods and approaches of the world literary criticism in line with the existent scientific traditions of the Uzbek literary studies has been formed in the years of independence. One may observe the reformation of the universe imaginatively in aggregation of the Western and Eastern literary traditions. The fact that «Uzbekistan is to be competitive worldwide in the sphere of science, intellectual potential, modern personnel training and high technologies»¹ sets the task to raise the level of the researches equal to the world standards.

The present research work will assist, to a certain extent, to carry out the tasks determined in the decrees and resolutions as well as in other normative-legal documents including «On enhancing the effectiveness of spiritual-enlightenment affairs and promoting the branch development to the new level» № PD-3160 as of July 28, 2017, «On measures of further improvement of the activity of the Academy of Sciences, organizing scientific works, management and financing» № PD-2789 as of February 17, 2017, and «On measures of developing publishing and distributing book products, popularizing and enhancing reading books and reading books on culture» № PD-3271 as of September 13, 2017.

Relevant research priority areas of science and technology development of the Republic. Dissertation research was carried out under the priority directions

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 22 декабрдаги Олий мажлисга мурожаатномаси. – Халқ сўзи, 2017 йил 23 декабрь. – №258 (6952).

of science and developing technology of the Republic «The formation of the information society and innovative system of ideas in social, legal, economic, cultural, spiritual development of a democratic state and their implementation».

Problem development status. Scientific-theoretical problems of the literary time have been studied in the world literary critical studies by European (H.Meyerhof, A.James, W.Heffernan, A.Rodriguez, M.Vukanovićand, L.Grmuša, N.Bemong, P.Borghart, J.Culler, M.Atkins)², Russian (M. Bakhtin, D. Likhatchev, N.Gey, N.Shutaya, A.Nikolayev, Z.Turayeva, B.Meylach, E.Meletinskiy, V.Khalizev)³ and Uzbek (N.Shodiev, Kh.Boltaboev, B.Karimov, E.Abutaliev, A.Tuychiev, D.Quronov, G'.Murodov, A.Nosirov, A.Tuychiev, U.Juraqulov, S.Mirzayeva, K.Qodirov, M.Umarova, U. Karshibaeva, U.Nazarov)⁴ scholars. Kh. Meerhof in his «Time in Literature» generalized philosophical problems of time and the creative-individual solution, M.Vukanović and L.Grmuša's researches explored the interconnection of chronotope, epic place and epic time from theoretical and analytical viewpoint. D.Likhachev investigated a literary time poetics and subjective aspects of epic time, whereas M.Bachtin studied the interconnection of a literary acquired time and space, that is to mention the features of time reflected in space and the objects of space cognized in time.

In Uzbek literary critical studies, professor N. Shodiev one of the first has investigated the present diology, trilogy, tetralogy and epepee's literary time poetics' individual characteristics in the context of the Central Asia and

² Meyerhof H. Time in Literature. University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1960; James A., Heffernan W. Space and time in literature and the visual arts. *Soundings: An Interdisciplinary Journal*, Vol. 70, № 1/2, 1987; Rodriguez A. and etc. Time in Literature. Institute of Advanced Studies of the University of Sao Paulo, Berkley, Los Angeles: Un-ty of California Press, 1991; M.Vukanovićand, L.Grmuša. Space and Time in Language and Literature. Cambridge Scholars Publishing, 2009; Bemong N., Borghart P. and etc. Bakhtin's theory of the literary chronotope: reflections, applications, perspectives. – Belgium: Gent, Academia Press, 2010; Culler J. Literary theory. –New York: Oxford University Press Inc, 2011; Atkins M. Time and Space Reconsidered the Literary Landscape of Murakami Haruki. PhD Thesis. SOAS, University of London, 2012.

³ Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975, яна: Проблемы поэтики Достоевского. Работы 1960-х–1970-х гг. – М.: Наука, 2002; яна: Вопросы литературы и эстетики. – М.: Худож. лит.,1975; яна: Эстетика словесного творчества. – М.: Сов.писател, 1986. яна: Эпос и роман. // Вопр.лит. 1970. №1; Гей Н.К. Искусство слово. – М.: Наука, 1967; Лихачёв Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – М.: Худож. лит., 1979; яна: История поэтики русской литературы. Смех как мировоззрение и другие работы. Спб: Наука, 1994; Мейлах Б.С. Проблемы ритма, пространства и времени в комплексном изучении творчества //Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. –Л.: Наука, 1974; Мелетинский Е.М. Введение в историческую поэтику эпоса и романа. – М.: Наука, 1986. Тураева З. Категории времени. Время грамматическое и время художественное (на материале английского языка). – М.: Высшая школа, 1979; Хализев В.Е. Время и пространство. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 1999; Шутая Н. Типология художественного времени пространства в русском романе XVIII–XIX вв: Дисс. ... док-ра. филол. наук. – М., 2007.

⁴ Шодиев Н. Горизонты эпоса. – Ташкент: Изд-во лит. и искусства, 1986; яна: Художественно-эстетическое богатство эпической прозы литератур Средней Азии и Казахстана: Дисс. ... д-ра. филол. наук. – М., 1985; Абуталиева Э. Пространство и время в русскоязычной прозе Среней Азии: Дисс. ... канд. филол. наук. – Тошкент, 1993; Ганиев И. Фитрат драмалари поэтикаси: Филол. фан. ... д-ри. дисс. – Тошкент, 1998; Карим Б. Абдулла Кодирий: танкид, тахлил ва талкин. – Тошкент: Фан, 2006; Тўйчиев А. Ўзбек романларида макон ва замон. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2009; Носиров А. Тарихий ҳақиқат ва унинг бадий талқини («Юлдузли тунлар» романи мисолида): Филол. фан. ном. ...дисс. – Тошкент, 1999; Умарова М. Тарихий драмада бадий замон: Шекспир ва Фитрат. – Тошкент: Мумтоз сўз. 2013; Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 2015; яна: Алишер Навоий «Хамса»сида хронотоп поэтикаси: Филол. фан. д-ри.дисс. – Тошкент, 2017; Қаршибаева У. Француз романтизм прозасининг поэтик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри.дисс. – Тошкент, 2016; Назаров Ў. Романда бадий хронотопнинг ўзига хослиги. – Тошкент: Турон замин зиё, 2014.

Kazakhstan epic prose works in comparative-typological aspect. He scientifically generalized the creative-aesthetic dialects including epic time forms, types, categories and styles. E.Abotalieva has explored the metaphoric composition in Timur Pulatov's prose works, vertical models of chronotope, mythopoetic symbols and chronotope issues in Timur Zulfiqorov's works. A.Tuychiev studied the principles of creating the world literary model through historical truth and literary composition of historical and modern novels' «time-space picture». B.Karim approached the chronotope in an analytical-interpretative way and placed the novel «The Days Gone By» («O'tkan kunlar») by A. Kodiri, that described a momentous life of a human being in comparison with an unlimited time, into a narrate between azon-call for prayer and namoz-prayer (shom – the fourth prayer) – xufton – the fifth evening prayer). A.Nosirov studied the role of historical and literary time depictions in the composition of the novel «Starlit Nights» («Yulduzli Tunlar»), M.Umarova studied the opportunities and the importance of time concept in the structure of fiction involving «Richard III» by Shakespeare and «Abulfayzkhon» by Fitrat. U.Arshibaeva investigated time and space description in Shatobrian and U.Nazarov's prose, discovering chronotope forms, literary-functional importance, conformity of literary time and space in O.Mukhtor's novels. U.Jurakulov studied the chronotope forms in «Khamasa» on the basis of the historical and theoretical poetics synthesis and made relevant conclusions on the universality of the genre, composition, plot and image. A number of researches have been carried out concerning the poetics of the historical novels of O. Yakubov and P.Kadirov⁵. However, they have not studied theoretical-methodological base-content, classic forms, types, categories and styles of literary time on the example of historical novels.

Relevance of the dissertation research to the plans of the scientific-research works of the higher educational or scientific research institutions where the dissertation has been conducted. The dissertation work was carried out at the Bukhara State University under the scientific research plan following the fundamental state project entitled «The Synthesis of the Western and Eastern Literary Traditions in the Uzbek Literature of the Independence Period» (2012-2016) № Ф-1-06 at the department of the Uzbek literature.

The aim of the research work is to study the system of the literary time along with its classical forms, types, categories and styles based on the historical novels «The Treasure of Ulughbek» («Ulug'bek Xazinasini») and «The Ancient World» («Ko'hna Dunyo») by O.Yakubov, «Starlit Nights» («Yulduzli Tunlar») and «Generations Passing» («Avlodlar Dovoni») by P.Kadirov.

⁵ Эргашев А. Ривоят ва унинг бадий асар сюжет-композицион тузилишидаги поэтик ўрни (Асқад Мухторнинг «Чинор» ва Одил Ёқубовнинг «Кўхна дунё» романлари асосида): Филол. фан. ном. ...автореф. – Самарқанд, 1983; Курбонов Т. Одил Ёқубовнинг портрет яратиш маҳорати: Филол. фан. ном. ...автореф. – Тошкент, 1997; Носиров А. Тарихий ҳақиқат ва унинг бадий талқини («Юлдузли тунлар» романи мисолида): Филол. фан. ном. ...дисс. – Тошкент, 1999; Рахимов З. Одил Ёқубовнинг «Кўхна дунё» романи поэтикаси: Филол. фан. ном. ...дисс. – Фарғона, 2000; Исаева Ш. Ўзбек тарихий романларида характер руҳиятини тасвирлаш усуллари: Филол. фан. ном. ...дисс. – Тошкент, 2001.

The tasks of the research work:

to study the problem of the literary time in theoretical-methodical aspect and investigate the types, forms, categories and ways of literary time as a whole complex system; to determine the literary-aesthetic role of literary time types and forms of epic time poetics in analyzed works;

to generalize scientifically a literary past time in historical novels – a chief form of epic time, the literary modern time as a target point of the literary time illusion, as a «nuclear» in historical time poetics through creative-individual and comparative-typological intersection; to investigate the literary styles from typological viewpoint that enables the retrospection to show the link between past, present and future periods;

to investigate the categories of literary time in historical novels through the method of chronos in a parallel way, to make theoretical-aesthetic synthesis according to creative-individual comparison that is observed in category and style due to the features of ideal concept of the work;

to demonstrate architectonics of the historical novels, composition area, the system of protagonists and characters, fictional-philosophical concept of the novel, the connection of the literary text poetics with literary time and literary-functional features;

The object of the research work: the study of the historical novels «The Treasure of Ulughbek» («Ulug'bek Xazinasi») and «The Ancient World» («Ko'hna Dunyo») by Odil Yakubov, «Starlit Nights» («Yulduzli Tunlar») and «Generations Passing» («Avlodlar Dovoni») by Pirimkul Kadirov.

The subject of the research work is scientific-theoretical investigation of the problem of literary time in historical novels applying both creative individual and comparative-typological points.

Methods of the research. Methods of comparative-historical, comparative-typological, biographic, psychological, structural analysis have been used.

Scientific novelty of the research work includes the followings:

a theoretical-conceptual status of the literary time as a literary-aesthetic category has been demonstrated by facts to be a complex system in line with its creative classic types, forms and styles;

creative-aesthetic principles of transforming the reality of historical time into literary time reality, literary-aesthetic study of the historical real time through literary time have been investigated;

literary past time has been defined to be primary within creative-aesthetic dialectics of the preset and future forms, as well as historical and psychological chronos of historical novels and epic time categories have been determined;

the types, forms, categories and styles of the literary time in historical novels based on the authors' creative wish and idealistic-aesthetic concepts of the works as a unique chronos «atlas» through synthesis of creative-individual and comparative-typological summaries.

Practical results of the research work:

the methodological basis for Uzbek literary studies in learning the epic time of historical novels has been defined;

the possibility to analyze the poetics of historical novels, theory and integrated system of the literary time, creative-individual style of the author and epic skill features has been extended;

the possibility to transfer the category of time of philosophy to the literary time category, the reality of historical time to the reality of the novel has been demonstrated in O.Yakubov and P.Kadirov's works.

Authenticity of the research results is determined by appropriate approach and used methods towards the research object, theoretical information based on scientific sources, selected fictional sources relevant to the research subject, theoretical ideas and conclusions made through comparative-typological, sociological, psychological analysis methods, theoretical views and conclusions implemented, the results proved by competent bodies.

Scientific and practical value of the research results. The outcomes enrich the Uzbek literary critical studies with the scientific importance of poetics and literary time theory in historical novels, being widely used in conducting researches. Achieved scientific-theoretical conclusions serve to improve the process of education and upbringing.

The practical importance of the dissertation can be seen in its outcomes and determined to be used for the special courses and subjects as «Uzbek Literature», «Comparative Literary Studies», «The Theory of Literature», «Literary Relations» and «The Methods of Literary-fictional Analysis». Moreover, it can be employed for producing textbooks, educational manuals and dictionaries.

Implementation of the research results. While researching literary time problems in O.Yakubov and P.Kadirov's novels and working out the scientific-theoretical basis of this problem:

outcomes regarding the specific features of literary time defining the style of the writers in historical novels, its types, forms and categories have been used in fundamental state project entitled «The Synthesis of the Western and Eastern Literary Traditions in the Uzbek Literature of the Independence Period» (2012-2016) № F-1-06, specifically in the part of the project named «The Reflection (psychoanalysis, hermeneutics, structuralism, semiotics) of the World Advanced Research Methods in Modern Uzbek Literary Studies» (Certificate of the Republic of Uzbekistan Science and Technology Agency № ФТА-02-11/973 as of October 30, 2017). Consequently, theoretical conclusions have been made on the typology of the Eastern and Western literature, poetics of historical novels, literary time forms, styles and categories;

The scientific-theoretical approaches devoted to express the writer's literary skills in the «binding» the fictional reality description to the real historical events in the historical novels «Starlit Nights» and «Generations' Pass» of P.Kadirov have been used in «Babur Encyclopedia» published by «Sharq» Press in 2017 (Certificate № 31 as of April 3, 2018 of the international public fund named after Babur). The article «The character of Babur in the Uzbek literature» given in the Encyclopedia enables to reveal the creative-aesthetic laws of estimating the application of scientific achievements in the modern features of the Uzbek literature and transforming the historical time reality into the literary time reality.

Scientific-theoretical conclusions related to the literary time capacity to supply a compositional integrity of the story, relationship of the past and future with the present in the historical novels have been used in the TV-program of Uzbekistan National Television and Radio Broadcasting Company «Research» («Tadqiqot»), «One work Analysis» («Bir asar tahlili») and «A Book and a Reader» («Kitob va kitobxon») in the TV-channel «Culture and Enlightenment» («Madaniyat va ma'rifat»), as well as and in the program «Khorezmnoma», «Literary Atmosphere» («Adabiy muhit»), «Bright Day» («Munavvar kun») of Khorezm Region Television and Radio Broadcasting Company (Certificate № 01/7-347 as of November 8, 2017 of Khorezm Region Television and Radio Broadcasting Company; Certificate № 02-15/890 as of December, 2017 of TV-channel «Culture and Enlightenment»). The application of the scientific results is based on the necessity of scientific-theoretical analysis on creative individuality of epic time and comparative typology in O.Yakubov and P.Kadirov's historical novels

Approbation of the research results. The results of the research work have been discussed at different meetings, including three international and six republican scientific and practical conferences.

Publication of the research results. 23 scientific works have been published on the theme of the dissertation work, including 1 brochure (co-authored), 1 brochure abroad, 9 articles in the scientific journals recommended by the Supreme Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan, among them 7 in the republican journals and 2 in the foreign journals.

The outline of the thesis. The dissertation work consists of Introduction, three chapters, Conclusion, the list of used literature and Appendix. Total scope of the work is 148 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

In the **Introduction** part the topicality and necessity of the research, its relevance to the priority areas of science and developing technology of the Republic of Uzbekistan, the aim and tasks, the object and subject of the research, methods used, scientific novelty of the thesis and practical results have been stated, reliability of the obtained scientific and practical results have been grounded, information on the implementation of the research results into practice, probation, published works, structure of the thesis and scope have been given. The first chapter entitled «**Literary time as an aesthetic category**» includes three paragraphs. The first paragraph is entitled as «The notion of literary time and its theoretical-methodological basic function». In this paragraph, the emergence and development of methodological basic functions of the theory of the literary time have been investigated through the works of K. Levi-stross (the content of mythological time), R.Bart, M.Haidegger⁶, M.M.Baxtin, D.S.Lixachov, N.K.Gey, Yu.M.Lotman, and other foreign scholars in retrospection. These

⁶ See: Абуталиева Э.И. Пространство и время в русскоязычной прозе Средней Азии (на материале творчества Тимура Пулатова и Тимура Зульф리카рова). Дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1993. – С. 6-7.

theorists not only have studied the literary time as a scientific-aesthetical problem but also have paid great attention to the interrelationship between the literary time and the literary space. «In literature, the interrelationship of fictionally transferred time and space is named chronotop (time-space) – mentioned M.M. Bakhtin – ... Chronotop – the category of meaning and form»⁷.

Fictional literature is one of the forms of dynamic arts. Nevertheless, the literary-poetic character is detailed in the time-space with the help of the coherence in the text, which helps to express the time-space «model» of the real world by means of its sense. That's why, it is called the notation of the rhythm of the literary work in the time-space. «Character, of course, is given in such sense that any of its meanings is closely related to someone, and happened somewhere at some moment. This is a measurement of three-dimensional world being very important for the writer... Without the unchanged number-quantity, the character cannot be expressed»⁸.

In the intact space of the boundless world (this is not an unchanged and completed background, but it is a process which is constructed out of the events happening during it) «in everything, from the nature to the human behavior and his ideas (even, up to the abstract notions), the time can be noticed. This ability enables us to read it ... that is to say, the ability to read the features of the time sequences»⁹. The above mentioned matter is one of the important specific features of the poetics of writers. Academician D.S. Lixachov gave his definition to the notion of a literary time «this is not an approach to the problem of time, but it is the time itself, and the ways of its description in a literary time. It is «the process of the fiction of a literary work»¹⁰ and it is closely related to specific features of literature, its system of characters, and the poetic context in it.

The literary time, in narrow sense, is a means of composition that expresses coherence, collection and rapidity of the events. This is the rate of the narration in a literary work that helps to identify the area of the outlook of writers and their imagination about the construction of the world. In wider sense, the literary time is, firstly, the continuity of the reality of the literary work. This period of time «is something that expresses the life style of the people in all spheres of the society» and the time of happenings of exact social-historical events¹¹. Secondly, literary time is the real, daily and biographic time of characters and its coverage and continuity. Thirdly, it is a narration, that is, the time of narrating about the events. The initial two parts of the literary time is the time of plot, the third one is the time related to the narration. In other words, in a literary work, the literary time is the time of narration («Erzählte Zeit») and the time of description («Zeitdes Erzählens»)¹².

⁷ Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Худож. лит., 1975. – С. 234-235.

⁸ Гей Н.К. Искусство слова. – М.: Наука, 1967. – С.239.

⁹ Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Худож. лит., 1967. – С. 204-205.

¹⁰ Лихачёв Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – С.200.

¹¹ Эсалнек А. Хронотоп в эпическом произведении // Основы литературоведения. Анализ художественного произведения: Практикум. – М.: Флинта: Наука, 2003. – С. 110-119.

¹² Художественное время, пространство, событие /Тамарченко Н.Д., Тюпа В.И., Бройтман С.Н. Теория литературы. В двух томах. Том 1. Теория художественного дискурса. Теоретическая поэтика: Учебное пособие. М.: Высш. школа, 2004. – С. 179-186.

A.A. Potebnia and A.B. Yesin illustrated these forms as «real (plot)» and «fictional time»¹³.

In the present literary studies, three concepts of a fictional time such as secular, sectorial and cyclical have been formed, which are closely related to the philosophy, theology, and literary studies.

In literature, the literary time is expressed with the help of the type of a text, the outlook of the author, the style of the writer and the imaginary analysis of the time described in a fictional work (interpretation)¹⁴. To create the literary world, that is, different forms of modeling are related to the character of the conditions. Thereby, in all spheres of Art, the conditionality of the description is the basis of the literary expression of the reality, which has some connections with the literary time (with the literary space as well): the description of the life of a literary character can take only a day, but in some cases, a day can be equal to a century and so on, as all kinds of aesthetic conditions, the conditionality of the description of the literary time is based on the intention of the writer. The acceptance of the time is absolutely subjective: the time in one second is very fast, without stopping, it can be «densely squeezed, prolonged, stopped and turning to the past events»¹⁵... In this condition, the literary conditionality that is the distance between literary form and real form emerges. The literary time is different from the astronomic time. The former differs from the latter due to the following: the changes in the plot, the literary features of the text, the retrospective description of the past time, the expression of the events and the sequence of tenses.

The second paragraph, «The system of the literary time», intends to inform about *forms, types, categories* and *styles* of the literary time. The relativity between the events and the *form* of continuously changing the condition of matter is set by means of grammar categories including *past tense, present tense* and *future tense*. The dialectically exchange of the tenses is a particular character for the poetics of a fictional work. In its turn, it is a literary-aesthetic synthesis; it is a necessity that emerges due to the intention of the writer, the ideological-literary conception of the literary work.

The *types* of the literary time are based on various applications of the time to types and genres of literature¹⁶. Since, they are closely related to literary types (and literary genres also), there are *lyric dramatic* and *epic* types of the time. The literary time categories include *the time of the writer, the time of plot, the time of composition, the time of conflict, the time of solution, the historical, dramatic, lyric, psychological and biological chronos*,¹⁷ as well as *the fortune except the time*

¹³ Озерная М. Категория художественного времени в литературе. <http://www.chronos.msu.m/TERMS/>; (May, 2017); Есин А. Б. Время и пространство / Введение в литературоведение. Литературное произведение: основные понятия и термины: Учеб.пособие / Л. В. Чернец, В.Е. Хализев, С.Н. Бройтман и др. – М.: Высш.школа, Изд. Центр «Академия», 1999. – С. 47-62.

¹⁴ Panasenko N. Interrelations between Literary Time and Space in Prosaic Texts://www.pulib.sk/elpub2 (December, 2017).

¹⁵ Коган М.С. Пространство и время в искусстве как проблема эстетической науки. // Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. – Л., 1974. – С.31.

¹⁶ See: Огнев А.В. О поэтике современного русского рассказа. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1973. – С. 248.

¹⁷ Chronos (Greek *chronos*) – time.

and different *categories* of epic time of historical novels. The literary time has the following features: *retrospection*¹⁸, *prospection*¹⁹ and *retardation*²⁰, which all mean directing the reality to the past, to the future and slowing down their chronologically continuity or stop them respectively.

In the paragraph «The study of a literary time in the Uzbek literary studies», it is informed that the problem has been investigated on the examples of historical novels. This part of the work provides the data regarding the literary time, somewhat the literary space and their interrelationship. Given the above mentioned research results, we have made the following conclusion: it is very essential to study literary time, literary space and chronotop comprehensively, intentionally in the conceptual integrity, and to methodologically systemize them, to investigate them relatedly in a theoretical complex.

The second chapter of the research – «**The literary time forms of historical novels**» starts with the paragraph of «Literary past tense as the main form of the literary time in historical novels». In this viewpoint, it is justified that while creating a social character of the image of the reality, the past tense is *the supreme tense*. The complex integrity of tenses into one another helps to generate the complete image of multi-semantic tense forms, that is to notice the integrity of the meanings in one tense. Moreover, it plays a great role in constructing the structure of the time in historical novels semantically. This certifies the tight relations between the category of time and the nature of a fictional work. The exchange of time forms in a literary text continuously is a specific synthesis for the poetics of the epic time of historical novels. This kind of synthesis which identifies the typological features of various tense forms is an aesthetic necessity emerging due to the intention of the writer, ideological conception of a literary work. While modeling the categories of time in a fictional work, such notions as a plot, a composition and a characteristic system of the language play an important role. A stable hierarchy exists between the literary time and grammar tense. The literary time is a superior category. It accepts a grammar tense as a means of its expression.

The novels for our analysis can be *semantically* grouped into two fictionally epics: the first – the form of time used in rare historical manuscripts and epically past time fictionally created by the author («Kuhna dunyo»). The second – the form of time that is a mixture of the chronology of historical events and the chronology of fictional past time («Yulduzli tunlar», «Avlodlar dovoni», «Ulug'bek Xazinasi»). The memoirs of Abu Ubayd Al-Juzjoni, a loyal apprentice of ibn Sino, were mentioned in the chapter V (55-57), XV (140-142), XXII (222-227) as a part of the whole time of the novel «Ko'hna dunyo» – «The Ancient World». Except the past tenses of the time; the time of the plot is also considered to be one of the fictional time forms. Moreover, his memoirs, which are mentioned in the conclusion of the literary work [«The Ancient World»; p.

¹⁸ Retrospection (Latin *retro* – oppositional + *spectare* – approach) – addressing to the past, the analysis of past events and feelings.

¹⁹ Prospection (Latin *pro* – a glance to the future + *spectare* – approach) – the expression of the arranged actions and events.

²⁰ Retardation (Latin *retardation* – making slower, or holding) – making the events of the plot slower.

330-332]²¹, consist of not only the historical past tense forms but also the time of plot that is a literary fictional time created by means of the writer's imaginary fantasy.

In Pirimkul Kadirov's works transforming real historical events time into novel's epic time through literary past time and past historical time truth into literary past time is observed as a literary phenomenon. This creative individual skill deepens the author's literary time poetics both in the form and in the content. The novels «Starlit Nights» («Yulduzli tunlar») and «Generations Passing» («Avlodlar Dovoni») depict chronically Babur and his generations' reign periods, the struggles for the throne, victories and defeats, spiritual searchings, constructions, dreams and dissatisfactions, hopes and salvations day by day, month by month, year by year even in some parts in minutes and seconds. Giving facts the writer tried to illustrate even minor features of the process. Referring to Babur who could refound Temur sultanate in India, Khumayun who could save his father's throne, Akbar who made the sultanate popular all over the world is not a simple historical chronicles, although it is a creative bravery of showing the period more than a century as a «historical fantasy» in an epic form. In order to accept past truth as literary past truth, we address the magic world of creative psychology – literary truth as the author suggested: «*While reading the book of the centuries you make sure that it is impossible to create historical dramas, tragedies and compositions by the writer's fantasy. Accordingly, describing the destiny of Babur, Khumoyun and Akbar I based on more «historical fantasy» which shows real events rather than the «author's fantasy»*²².

The paragraph «The fictional present tense in historical novels» is devoted to the idea of the existence of the signs of future and past tenses in the present tense. In fact, it is scientifically proven that «present tense is the pure reality because it is as it exists»²³. The creative aesthetic activeness of the literary time is that it joints the fictional present tense with the fictional past tense, or with the future one. The fictional past tense and the fictional future tense are «in the hands» of the fictional present tense. The writers describe the past as if the events are taking place in the present time in the readers' mind. And also, the readers feel as if they are living in those events but not as spectators of the events. The present of a reader is transferred into the present of the writer. This emotional condition turns the past events into the present ones in the imagination of the reader. In this way, readers turn the past events into their present time, that is to say, they accept the past to be the present. Thus, the time of a historical plot turns into the present through the time of a reader with the help of the writer's present time.

«The fictional future time in historical novels» studies the partial coincidence of the time of solution, mostly, with the time of the author, that is, the time of the conclusion. The time of solution related to the epic future time is various in

²¹ Ёқубов О. Кўхна дунё. 1986. Уч жилдлик. Биринчи жилд. – Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – 512 б.

²² Норматов У. Тарих ҳақиқатиға садоқат. Сўзбоши. See: Қодиров П. Хумоюн ва Акбар (Авлодлар довони): Тарихий роман. –Т.: Шарқ, 1997. –Б 10.

²³ Гей Н.К. Искусство слова. – М.: Наука, 1967. – С. 243.

structure, but complicated in meaning. The specific individuality of the fictional future time in each novel doesn't deny the general typology based on the poetics of the fictional future time. The description of the abstract fictional future time in a complex emotional condition can be noticed in the time of solutions in the part of «Akbar» of the novel «Avlodlar Dovoni». «*God blessed Akbar to give him three sons. However, none of them could prove themselves to the heir to the throne: «Breeding three sons, he didn't feel confident from any of them...»* [«Generations Passing»; p. 599], the father always used to think of Salim and the consequences of his actions as he had some difficulties to get rid of his fans and surroundings» [«Generations Passing»; p. 599]. «*Or, can the youngest son in Dakan give up drinking alcohol and get determined? In this case only, Akbar will be able to announce Doniyol as the heir to the throne. If Salim has any disagreement, Abdurakhmon, the khan of khans, will support Doniyol. It is clear that Man Sinkh will help them. All together might calm Salim down»* [«Generations Passing»; p. 599-600]. Akbar's time is semantically neutral, regret, and surprise that is full of unexpected disagreements. That can get more abstracted in terms of time and space: who will be the heir to the throne? The novel finds its solution with the help of the abstraction in the fictional future time (the clarity of the solution is mentioned in the time of conclusion). That is to say, memory consists of information, and the system of the author's time emerges in the literary-publicistic time.

The thing is that, the part of «Akbar» in the novel ends abstractly in the fictional future tense: «*What a wonderful world! – thinking so, Akbar himself got astonished by his last thought (Akbar – B.T.): ruling such a big monarchy, how is it possible not to be able to bring up my sons!.. What a bitter fate!*» [«Generations Passing»; p. 600]²⁴.

The historical future tenses of novels are the complex forms that are the combinations of other tense forms as a fictionally more complicated system. The epic unity of the tenses in novels consists of the mixture of fictional tenses.

The first paragraph «The specific categories of the literary time in historical novels» in the third chapter of dissertation entitled «**The categories and style of the literary time in historical novels**» informs of the studies concerning the *historical* and *psychological* chronos. The historical chronos of a novel is a part of a description that is literarily limited in historical time. The history in the examples of a historical person, that is, the historical time can be expressed through the time of a character or the time of a character can be given by means of the historical time.

The exact historical time in the historical novels is various: In the novels that are chosen as the object of our work, the exact historical time is very different, it is over 7 months in the novel «The Treasures of Ulughbek» – that is equal to about 230 days, 20 years in «The Ancient World», more than 111 years in «The Starred Nights», and in the duology «The Generations' Pass» [«The Starred Night» (36

²⁴ Қодиров П. Хумоюн ва Акбар. (Авлодлар довоғи). Тарихий роман. – Т.: Шарқ нашриёт-матбаа аксиядорлик компанияси бош тахририяти, 2005. – 672 б.

years (1494-1530) in «Bobur»; 26 years (1530-1556) in «Humoyun and Akbar» and «Humoyun»; 49 years (1556-1605) in «Akbar»].

The chosen novels have different content types and sources of the historical chronos:

a) the literary fictional historical sources: chronology, memorial, the novels based on the real documents (novels as «Starlit Nights», «Generation's Pass», «The Treasure of Ulughbek»);

b) the literary fiction is applied more in some novels (novel «The Ancient world»);

c) the novels consisting of a fictional cohesion of historical facts (in general, it is particular to all types of novels).

Psychological chronos is defined by the genre-psychological direction of the novels semantically. From this viewpoint, the psychological chronos of the historical novels can be of two contents: the first one – to give the beginning and the end of the psychological chronos (the description of the general-psychological chronos in «The Treasure of Ulughbek», especially, the epic time of the second part, basically is described this way). The second one – to describe the spiritual state chronos in line with the whole complex situations and tough events. In the first part of the novel «The Treasure of Ulughbek», O.Yakubov deepens the above mentioned two literarily sufficient ways of analysis of psychological chronos. In the novel, although the period of time when *Ulughbek* was starting the war against his son Abdullatif in front of the gates of Kesh after sailing through the Jayhun river was only four or five days in terms of a real time, the dramatic time includes the whole life of the King father (Ulughbek's) semantically. This is the fact that, «*in the morning today, the king of the kings started the war against the prince who conquered neighboring territories of Movarounnahr...*» [«The Treasure of Ulughbek»; p. 38]²⁵. As to make this decision takes too short time in terms of a real time, the heartbreaking event is enough for the whole life of one person in terms of psychological dramatics. The psychological chronos of the character turns into densely dramatic time both spiritually and physically. Due to psychological means of analysis such as *dream* and *legend*, the writer may describe the spiritual state of Ulughbek and the psychologically complicated feelings easily.

The paragraph «The time of solution» deals with the time of conflict in the plot, the development of events and the time of culmination. Here, we mostly pay attention to the solution time that is the peak of the chain of events in a literary works. The time of solution in the status of «closed» (the time of solution of two types: «open» and «closed») can be concluded in several ways namely the natural death («Starlit Nights», «Generation's Pass»), murder («The Treasure of Ulughbek», Chapter I), eternal farewell to those who are alive («The Ancient World», «The Treasure of Ulughbek», Chapter II). However, this «closed» solution is absolutely conditional: the literary characters as the greatest historical individuals' lives are the events beyond the limit of time, and not only existing at present but also in future and forever. That's why the novels about those great

²⁵ Ёкубов О. Улуғбек хазинаси. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. – 319 б.

people have only «open» solutions. This scientific fact can be noticed in the following examples: the time of solutions of «Starlit Nights», «Generations' Pass», is «open» because of the reality of inheritance of generations and traditions of the successors to the throne, (the continuity of the time pass); in the novel «The Treasure of Ulughbek» the last wills by the great astronomer to Ali Kushchi, and in its turn the testaments of Ali Kushchi to his apprentices (from the apprentices to their own apprentices) shows the endless circle of spiritual wills. This very phenomenon can be seen through the philosophy in the solution time of the novel «The Ancient World». Here, both great master and apprentice – Beruniy and ibn Sino – as the great eternal genius people are taken into account. This is the typology of originally «open» solution in the historical novels.

The paragraph «The style of the literary time in historical novels» is devoted to the notion of retrospection. We have chosen the retrospection among other styles because historical novels are retrospective works in terms of their theme and genre. In the status of the incident of the epic plot, that is, one of the main principles of the construction of the plot, since the retrospection enables the writer to indicate the relations between the past and the present times²⁶. Furthermore, it is the style of planning the tenses of events, and it enables to create the history of the character and the prior history of his life as well»²⁷. In the chosen historical novels, the retrospection can be of *four simple and complex types: a) miniretrospection; b) retrospection inside retrospections; c) retrospections inside the inner retrospections of retrospections; d) retrospections in which the retrospection and the propection are mixed*. They are formed by many levels of the inner retrospections, and according to the composition they can be either *form maker* or *form taker*. Each of them is added into the cycle of the epic time of novels in an ideological-literary content. *The retrospection inside retrospections* gains more than the quarter of the general retrospective content in the novels. The whole work – novel and all the chapters in the epic unique form represent the retrospective novel and the retrospections. According to the form, they can be *narration, memory, recollection, reference* and *epigraph*. *Retrospection – narration* is noticed in the epic time of the novel «The Treasure of Ulughbek». In drama of the time of the novel, the psychological, tragic and dramatic time of Mirzo Ulughbek is so burdensome that it contains *two narrations* about reign of forty-two years: having started a war against his father, Abdullatif stays at Kesh which is not far from Samarkand. The father is busy thinking about what to do with the tragic thoughts, disastrous calamities and to find a perfect solution. Yet, he himself but the future of the kingdom is under the danger. The time of the character sinks into the river of thoughts: the time of the king turns into the inner-spiritual time in a sudden dramatics. Retrospective *narration* refers to the solution of the psychological time of the character: «*Having suffered from the previous day's events, Mirzo Ulughbek couldn't sleep, and while reading an old book, he came across a story*»[«The

²⁶ See: Шодиев Н. Горизонты эпоса. Художественно-эстетическое богатство эпической прозы литератур Средней Азии и Казахстана. – Т.: Изд-во лит. и искусства, 1986. – С. 108-113.

²⁷ Ржевская Н.Ф. Изучения проблемы художественного времени в зарубежном литературоведении. – Вестник Моск. ун-та, Серия Х. Филология, 1969. – № 5. – С. 43.

Treasure of Ulughbek»; p. 46]. An Indian King went hunting. Among his accompanied servants, there was his only son. At the highest peak of the hunting, *«the king released his eagle in order to catch the foxes that are snubbing him. Oh, my God! The loving eagle started to attack the king himself. The king got his knife and aimed at the eagle. The eagle fled from the knife, and cut out his right eye, scratched the left eye as well. «Shouting, he opened his left eye and saw not the black eagle, but his son in black ...»* [«The Treasure of Ulughbek»; p. 46].

The foretelling retrospectively is based on the dreams of the writers, that is, the time of foretelling is derived from the time of dreams (in reality, the dream itself was a fortune-telling): during these two days, thinking about the story that he has read, once he remembered *«his dark dream that he saw a night before Barakkhan, khan of Kipchak, started a war against him»* [«The Treasure of Ulughbek»; 46]: In his dream, he escaped from Ugabegim, his non-beloved wife into the mosque of Khoja Akhmad Yassaviy in Yassi city... The wife is pursuing him in the skies and on the ground. *«At that moment, the tomb on the grave of Khoja Akhmad Yassaviy was broken, and from inside, the angry voice of his grandfather, Amir Temur, was heard...»: «...what a pity! Why did I leave my throne to you, believing in you? Look down over here! The fiscal Barakkhan's warriors conquered the city (Yassi city – B.T.), they destroy this holly city!». «His grandfather indicated to the city with his half open sparkling eyes... Movanounnahr in on fire now», shouted his grandfather, «and started to walk to him furiously...»* [«The Treasure of Ulughbek»; p. 47]. *«Getting astonished Mirzo Ulughbek gathered the army at that time on and opened the war against Barakkhan. Maybe, because of this fast decision, or another, ... the dream came true. If only Kalandar hadn't taken him pulling his horse out of the war with the help of loyal soldiers, Mirzo Ulughbek would have been captured by Barakkhan ... Ulughbek might have been disgraced...»*[«The Treasure of Ulughbek»; p. 48].

«Please, my God! At that time it was a dream, this time, I had this story! The story is even much more tragic than that time!» [«The Treasure of Ulughbek»; p. 48].

The retrospection inside the retrospection was a foretelling by means of dreams. In this way, the time of foretelling in the system of the literary time of the novel «The Treasure of Ulughbek» is expressed by the author creatively.

CONCLUSION

1. Time is the base of art division into types and a creative discovery within philosophical and literary-aesthetic event. It is an existing form in modern science of literature and is called as artistry fictionalization and fictional artistry. Time is a literary-aesthetic category assembled differently in the art of words, the phenomenon of the poetic fiction, inseparable attribute of the literary world, occurred form of fictional incidence and essential feature of a literary character.

2. Literary time is a complex and various system emerging from the work's ideal-aesthetic concept; it includes literary time forms, types, categories, styles as a

dialectic creative-aesthetic phenomenon. The study of the historical novels has demonstrated the creative-aesthetic system from scientific theoretical viewpoint.

3. Writing styles of individuality of Odil Yakubov and Pirimkul Kadirov's historical novels considering the transformation of the philosophical category of time into the philosophy of literary time and historical time truth into novel time truth have been studied and generalized from scientific-analytical viewpoint.

4. Literary time is the subject and the object of the depiction in the literary work. Fiction describes the ideas, dreams and expectations of the character and events happened around the time. Literary time is a literary-aesthetic means of planning the work structure, plot, composition and forming an epic text field. It expresses social ideals, the author's outlook and an ideal-literary intention in a certain historical period.

5. A writer explores his/her literary time world creatively as a result of his/her creative-aesthetic intention, genre features of the work and ideal-literary concept. This creative world involves literally universal time forms – past, present and future.

6. Past time – «hereditary» leading time of historical chronos. Transforming creatively that historical time «innate» reality into literary time reality provides the coincidence of *literary past time* form with real history in all historical novels' epic time hierarchy. *Literary present time* is considered as a target, nuclear of historical novels' epic time illusion: both literary past time and literary future time take place in present literary time. *Literary future time* is much more abstract, a bit real, and quite symbolically-philosophically predictable in a literary time system. Especially its compound feature of mixed epic time is seen out of universal time measures with the sense of creative abstraction.

7. Historical time is a leading category of epic time in historical novels. It can «absorb» the rest of time categories. Historical novels in the analysis can be divided into three types according to their historical period: a) historical novels based on factual data («Starlit Nights» («Yulduzli Tunlar»), «Generations' Pass» – «Avlodlar Dovoni»), «The Treasure of Ulughbek» – «Ulug'bek Xazinasi»); b) literary fiction and generalization are preferred more («The Ancient World» – «Ko'hna dunyo»); c) historical facts based on literary fiction (all of the novels involved in the analysis). Main characteristics, typology of all three types are historical chronos and chronological time given in a parallel way.

8. Creative-aesthetic discovery of psychological chronos as the «result» of dramatic-tragic time content is dependent on psychological intensification in the art of word. Psychological chronos becomes the major category in dramatic-tragic time of epic time in a psychological novel («The Treasure of Ulughbek» – «Ulug'bek Xazinasi»).

9. Solution time is a «climax» of assembling all levels, forms, types and categories of a historical novel epic time into the final point. In historical novels solution time depends on the coincidence of historical real time with literally adjusted time by the author. The novels about historical characters are concluded mostly using «close» time in an epic style. Typological coincidence of historical novels epic time demonstrates unexpected paradox creative content: historical

great people (Babur, Khumoyun, Akbar) and geniuses (Beruniy, ibn Sino, Ulughbek) – literary personages symbolically open and eternal with no solution in past, present and future time. For this reason, «open» solution time of the novels in the analysis belongs to the same typological group in different creative individualities.

10. Historical novels are retrospective works according to their genre and theme, that is the epic time is determined as a leading style rather than retrospection, prospection and retardation. Creatively-widely «popularized» retrospection shows the valid connection between past and present time periods based on compositional means. It is depicted into two dimensions – historical personage and historical time, fictional personage and fictional time concerning mini-retrospections, retrospection in retrospections, retrospection's inner retrospections in retrospections, retrospection and prospection intermingled retrospections.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc.27.06.2017.Fil.02.03
ПО ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
САМАРКАНДСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ**

БУХАРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ТУРАЕВА БАХОР БАХРИДДИНОВНА

**ПРОБЛЕМЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ВРЕМЕНИ
В ИСТОРИЧЕСКИХ РОМАНАХ
(на примере романов А.Якубова и П.Кадырова)**

10.00. 02 – Узбекская литература

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации доктора философии по филологическим наукам (PhD)

ТАШКЕНТ – 2018

Тема диссертации доктора философии (PhD) зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за № В2018.1.PhD/Fil457.

Диссертация выполнена в Бухарском государственном университете.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекский, русский, английский (резюме)) размещен на веб-странице Научного совета samdu.uz и на Информационно-образовательном портале «ZiyoNET» по адресу www.ziynet.uz.

Научный руководитель: **Шодиев Нарзулла Тураевич**
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты: **Каримов Наим Фатихович**
доктор филологических наук, академик

Юлдашев Бойназар Юлдашевич
доктор филологических наук, профессор

Ведущая организация: **Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои**

Защита диссертации состоится «__» _____ 2018 года в ____ часов на заседании Научного совета DSc.27.06.2017.fil.02.03 при Самаркандском государственном университете. (Адрес: 140104, г. Самарканд, Университетская площадь, дом 15. Тел.: (0366) 239-13-87, 239-11-40; факс: (0366) 239-11-40; e-mail: rektor@samdu.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Самаркандского государственного университета (зарегистрирована за № ____). Адрес: 140104, г. Самарканд, Университетская площадь, дом 15. Тел.: (0366) 239-13-87, 239-11-40; факс: (0366) 239-11-40; e-mail: rektor@samdu.uz).

Автореферат диссертации разослан «__» _____ 2018 года.
(реестр протокола рассылки № __ от «__» _____ 2018 года).

М.К.Мухиддинов

Председатель Научного совета по присуждению ученых степеней, доктор филол. наук, профессор

А.Б.Пардаев

Ученый секретарь Научного совета по присуждению ученых степеней, доктор филол. наук

Ж.Х.Хамроев

Председатель научного семинара при Научном совете по присуждению ученых степеней, доктор филол. наук

ВВЕДЕНИЕ (резюме диссертации доктора философии (PhD) по филологическим наукам)

Целью исследования является научно–аналитическое, сравнительно-типологическое изучение и теоретическое обобщение системы классических форм, типов, категорий, а также способов художественного времени на примере исторических романов А.Якубова «Казначейство Улугбека» – («Улуғбек хазинаси») и «Древний мир» – («Кўхна дунё»), П.Кадырова «Звездные ночи» – («Юлдузли тунлар»), а также «Перевал поколений» – («Авлодлар довони»).

Задачи исследования:

теоретико-методологическое изучение проблемы художественного времени, комплексное исследование системы его типов, форм, категорий и стилей; определение художественно-эстетической роли типов и форм художественного времени в поэтике эпического времени анализируемых романов;

исследование художественного прошедшего времени в синтезе творчески-индивидуальных, а также сравнительно-типологических обобщений как главной формы эпического времени, а художественно настоящего времени как опорной точкой иллюзии художественного времени, являющимся «ядром» в поэтике исторического времени; типологическое исследование художественных стилей, служащих для связи ретроспекции с прошедшим, настоящим и будущим временами;

исследование категорий художественного времени исторических романов на параллели хронос стиля, художественно-эстетических особенностей категорий и стилей в поэтике эпического времени в связи с идейной (идеологической) концепцией романа в творческо-индивидуальном аспекте;

раскрытие архитектоники исторических романов, пространства сюжета, системы персонажей и героев, литературно-философской концепции романа, связи поэтики литературного текста с художественным временем, а также художественно-функциональных особенностей.

В качестве **объекта исследования** художественного времени выбраны исторические романы А.Якубова «Казначейство Улугбека» – («Улуғбек хазинаси») и «Древний мир» – («Кўхна дунё»), П.Кадырова «Звездные ночи» – («Юлдузли тунлар»), «Перевал поколений» («Авлодлар довони»).

Научная новизна исследования заключается в следующем:

научно обоснован теоретико-концептуальный статус художественного времени в качестве литературно-эстетической категории, его творческие, классические типы, формы, категории и стили;

на примере анализируемых исторических романов исследовано превращение реальности исторического времени в реальность художественного времени, т.е. творчески-эстетические «закономерности» литературно-эстетического открытия реального времени в статусе художественного;

выявлены приоритетность художественного прошедшего времени в творчески-эстетической диалектике художественного прошедшего, художественного настоящего, художественного будущего, исторические и психологические хроносы исторических романов, время развязки категорий эпического времени;

предпринята попытка научного раскрытия цельного «атласа» хроноса, основанного на содержании индивидуальных специфических типов, форм, категорий, а также способов художественного времени, исходящих из творческого замысла авторов художественных времён исторических романов, идейно-эстетических концепций произведений в синтезе творчески-индивидуальных, а также сравнительно-типологических обобщений.

Внедрение результатов исследования:

В результате исследования и разработки научно-теоретических основ художественного времени в исторических романах А.Якубова и П.Кадырова:

выводы о влиянии художественного времени на метод писателя, а также формы, типы, категории, художественные стили использованы в фундаментальном проекте Ф-1-06 «Синтез восточно-западных литературных традиций в узбекской литературе времен независимости», в пункте «Внедрение мировых передовых методов в современное узбекское литературоведение» (психоанализ, герменевтика, структурализм, семиотика) (Сертификат № ФТА-02-11/973 Агентства по науке и технологии Республики Узбекистан от 30.10.2017). В результате были выведены теоретические заключения, связанные с типологией восточной и западной литературы, поэтикой исторического романа, формами, типами, категориями и стилями художественного времени;

научно-теоретические взгляды о художественном стиле писателя в преобразование художественной изобразительности в реальные исторические явления в романах П.Кадырова «Юлдузли тунлар» и «Авлодлар довони» использованы в «Энциклопедии Бабура», изданной издательско-полиграфической акционерной компанией «Шарк» (Сертификат международного общественного фонда имени Бабура, 03.04.2018.). Использование результатов в статье энциклопедии «Образ Бабура в узбекской литературе» даёт возможность оценить новые качества узбекской литературы, а также творческо-эстетические закономерности как преобразование реальности исторического времени в реальность художественного времени;

научно-теоретические заключения об обеспечении эпического сюжетного единства художественного времени в исторических романах, определении связи между прошлым и будущим были использованы в телепрограммах «Тадқиқот», «Бир асар таҳлили», «Китоб ва китобхон» в телеканале «Маданият ва маърифат» национальной телерадиокомпании Узбекистана, а также в телепрограммах «Адабий мухит», «Мунаввар кун» ва «Хоразмнома» телерадиокомпании Хорезмской области (Сертификат № 02-15/890 от 21.12.2017 телеканала «Маданият ва маърифат»; телерадиокомпании Хорезмской области (Сертификат №01/7-347 от 08.09.2017.). Использование научных результатов основано на аналитической-исследовательской необходимости научно-теоретических обобщений эпического времени в исторических романах А.Якубова и П.Кадырова в свете творческой индивидуальности и сравнительно-типологического аспекта.

Структура и объем диссертации: Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и приложений, общий объем диссертации 148 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; I part)

1. Шодиев Н., Тўраева Б. Бадиий вақт ва унинг системаси. –Тошкент: Фан ва технологиялар, 2012. – 64 б.
2. Шодиев Н., Тўраева Б. Бадиий вақт тушунчаси, шакллари, типлари, категориялари ва усуллари // Ўзбек тили ва адабиёти – Тошкент: 2012. – №4. – Б.32-39 (10.00.00; №14).
3. Тўраева Б. Композицияда вақт муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: 2013. № 5. – Б.44-49 (10.00.00; №14).
4. Тўраева Б. «Юлдузли тунлар» ва «Авлодлар довони» романларида бадиий вақт ва тарихий ҳақиқат // Бухоро давлат университети илмий ахбороти. – Бухоро, 2014. – №3 (55). –Б. 97-102 (10.00.00; №1).
5. Тўраева Б. Тарихий романлар бадиий вақтининг усуллари // Илм сарчашмалари. – Урганч, 2014. – №11. – Б. 53-57 (10.00.00; №3).
6. Тўраева Б. Пролог ва эпилог вақтлари // Бухоро давлат университети илмий ахбороти. – Бухоро, 2015. – №4. –Б. 101-105 (10.00.00; №1).
7. Тўраева Б. Бадиий асар композициясида ечим вақти // ЎзР ФА Қорақалпоғистон бўлимнинг Ахборотномаси. – Нукус, 2015. – № 1 (238). – Б. 72-78 (10.00.00; №12).
8. Тўраева Б. Муаллифнинг ижод психологияси вақти // Илмий хабарнома – Научный вестник. – Андижон, 2016. – №1. – Б. 73-78 (10.00.00; № 11).
9. Turaeva B. The concept of literary time in the reflection of the knowledge and traditions about the nature and universe // Global Journal of Advanced Research. – India, 2017. Vol-4, Issue-2. – P. 84-92 (№4 Journal Impact Factor – 1,517)
10. Turaeva B. The quintessential categories of the author’s time and literary time. Iranian Journal of Social Sciences and Humanities Research. UCT. J. Soc. Scien. Human. Resear. (UJSSHR). – Takestan, Iran, 2017, Volume 5, Issue 3. – P.15-24. (№5 Impact Factor – 1,86).
11. Turaeva B. The Problem of the literary Time in The historical Novels. (ISSN 978-3-330-33129-7). – Germany: Lambert Academic Publishing, 2017. – 76 p.

II бўлим (II часть; II part)

12. Тураева Б. Формы, типы и стили художественного времени // Филология и культурология: современные проблемы и перспективы развития: Международная научно-практическая конференция. – Москва, 2013. – С. 69-76.
13. Тураева Б. Категория художественного времени в литературе (на примере узбекских исторических романов) // Молодой ученый. – Москва, 2014. № 3 (62). – С. 853-856.
14. Turaeva B. A Theory of literary time // Young Scientist. – USA, 2014. № 4. – P 189-193.

15. Тураева Б. Хронотоп в художественной системе текста // Звезда востока. 2013. – № 3. – С. 61-66.
16. Тўраева Б. Бадиий вақт тушунчаси ва назарий-методологик асос моҳияти // Филология масалалари. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент: «Фан», 2013. – Б.133-137.
17. Тўраева Б. Композицияда вақт // Филология масалалари. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент: «Фан», 2013. – Б.131-133.
18. Тўраева Б. Бадиий адабиётда сюжет вақти // Ёш олимлар ва талабаларнинг XXI аср – интеллектуал ёшлар асри: Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Бухоро, 2013. – Б. 71-73.
19. Тўраева Б. Ўзбек адабиётшунослигида бадиий вақтнинг ўрганилиш ҳолати ва истиқболи // Глобал олий таълим тизимида илмий тадқиқотларнинг замонавий услублари: Халқаро илмий конференция материаллари. – Навоий, 2015. – Б. 286-288.
20. Тўраева Б. Бадиий вақтнинг драматик типи // Санъат таълими: инновацион жараёнлар, натижалар, изланишлар. Анъанавий илмий-назарий ва амалий конференция. – Тошкент, 2015. – Б. 237 – 241.
21. Тўраева Б. Бадиий асарда сюжет вақти // Ёш олим – 2015: Республика илмий-назарий ва амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2015. – Б. 171 – 175.
22. Turaeva B. Past tense – a modifier of grammatical time // Teaching Foreign Languages: Present and Future: international collection of scientific articles – Tashkent, 2016. – P. 186 – 190.
23. Тўраева Б. Тарихий романларда бадиий вақт категорияси // Изланиш самаралари: Республика ёш тилшунослар ва адабиётшуносларнинг анжуман материаллари. – Тошкент, 2016. – Б. 163 –169.

Автореферат «Филология масалалари» журнали тахририятида тахрирдан
ўтказилди (20.04.2018 йил).

Босишга рухсат этилди: 28.04.2018 йил
Бичими 60x45 ¹/₈, «Times New Roman»
гарнитурда рақамли босма усулида босилди.
Шартли босма табағи 3. Адади: 100. Буюртма: № 146.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси,
100197, Тошкент, Интизор кўчаси, 68.

«АКАДЕМИЯ НОШИРЛИК МАРКАЗИ»
Давлат унитар корхонасида чоп этилди.